

Ideologija i hegemonija buržoaske klase

Milković, Maja

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:115619>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-17**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA FILOZOFIJU
ODSJEK ZA ETNOLOGIJU I KULTURNU ANTROPOLOGIJU

Maja Milković

IDEOLOGIJA I HEGEMONIJA BURŽOASKE KLASE
Diplomski rad

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Ankica Čakardić

Komentor: izv. prof. dr. sc. Duško Petrović

Zagreb, veljača 2023.

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad *Ideologija i hegemonija buržoaske klase* izradila potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentorice dr. sc. Ankice Čakardić i komentora dr. sc. Duška Petrovića. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora i autorica.

Sadržaj

Uvod.....	1
Metodologija	2
1. Historijski pregled nastanka građanskog društva – buržoaske revolucije i uspon kapitalizma	4
1.1. Rušenje monarhije u Engleskoj i levelersko formiranje koncepta prirodnih prava.....	4
1.2. Američki rat za neovisnost	8
1.3. Francuska revolucija i uspostava građanskog društva.....	11
1.4. Proljeće naroda 1848. u Hrvatskoj – počeci hrvatskog građanskog društva.....	19
1.5. Zaključno o građanskim i seljačkim revolucijama	21
2. Prosvjetiteljstvo i liberalistička politička filozofija u idejnom određenju građanskog društva	23
2.1. Racionalno uređenje svijeta, prosvjetiteljstvo i filozofija individualizma	23
2.2. Suverenitet, dioba vlasti i opća volja	27
2.3. Odvajanje građanskog društva i države – odvajanje ekonomije od politike.....	31
2.4. Historijsko-materijalistička kritika građanskog društva i buržoaske ideologije	37
3. Hegemonija buržoaske klase	40
4. Reprodukcijska buržoaske ideologije u svakodnevi – antropološki pristup	49
4.1. Buržoaska obitelj.....	50
4.2. Institucionalni građanski odgoj i obrazovanje	52
4.3. Društveni i tjelesni kapital.....	56
4.4. O toleranciji, posebno vjerskoj	58
4.5. „Nema više radničke klase“	59
5. Zaključak	63
Popis literature:.....	64

Ideologija i hegemonija buržoaske klase

Sažetak

Rad analizira građansko društvo i mehanizme njegovog funkcioniranja kroz četiri povezane cjeline: 1. povijesni prikaz nastanka građanskog društva kao organizacijskog oblika kapitalističke države; 2. ideologiju buržoaske klase kao vladajuću ideologiju građanskog društva; 3. hegemoniju buržoaske klase i fenomen srednje klase; 4. antropološku analizu reprodukcije buržoaske ideologije u svakodnevici. Cilj je prikazati kako pojedinci u svakodnevnom životu, u sferi građanskog društva i njegovih institucija, pod neosviještenim utjecajem buržoaske ideologije, reproduciraju stavove i obrasce ponašanja karakteristične za ideološke obrasce buržoaske klase, čak i kada su ti stavovi i ponašanja u suprotnosti s njihovim vlastitim klasnim interesima.

Ključne riječi: građansko društvo, kapitalizam, ideologija, hegemonija, buržoazija, klase, malograđani

Ideology and hegemony of the bourgeois class

Abstract

The paper analyzes the civil society and the mechanisms of its functioning through four related units: 1. historical account of the emergence of civil society as an organizational form of the capitalist state; 2. the ideology of the bourgeois class as the dominant ideology of civil society; 3. the hegemony of the bourgeois class and the phenomenon of the *petty bourgeoisie*; 4. anthropological analysis of the reproduction of bourgeois ideology in everyday life. The aim is to present the way individuals reproduce opinions and behavioral patterns characteristic for the ideological patterns of the bourgeois class in the sphere of everyday life civil society and its institutions and under the unconscious influence of bourgeois ideology, even when those are contrary to their own class interests.

Key words: civil society, capitalism, ideology, hegemony, bourgeoisie, classes, petty bourgeoisie

Uvod

U radu će se problematizirati novovjekovni koncept građanskog društva i građanstva u izvornom značenju pojma „buržoazija”, kao subjektu formiranom oko specifičnih ekonomskih interesa pojedinaca. Ishodište rada je teza da pojedinci u svakodnevnom životu, u sferi građanskog društva i njegovih institucija, nesvjesno reproduciraju određene stavove i obrasce ponašanja, tipične za ideološke obrasce buržoaske klase, čak i onda kada su ti stavovi i ponašanja u suprotnosti s njihovim vlastitim klasnim interesima. Štoviše, buržoaski obrasci ponašanja i mišljenja prevladavaju u postojećim društvenim odnosima građanskog društva, premda buržoaska klasa čini mali, ali moćan dio društvene cjeline. Uzroci ovog fenomena pokušat će se locirati u načinu funkcioniranja kapitalističkog društva, konkretnije, u specifično kapitalističkim društvenim odnosima i njima odgovarajućoj ideologiji.

Uz uvod i zaključak, rad se sastoji od četiri poglavlja koja će ponuditi opis i analizu ključnih procesa uspostave i funkcioniranja građanskog društva. U poglavlju "Historijski pregled nastanka građanskog društva – buržoaske revolucije i uspon kapitalizma" prikazat će se povijesni uspon građanskog društva kroz revolucije koje su obilježile prijelaz iz feudalnog u kapitalistički poredak. Zatim će se u poglavlju "Prosvjetiteljstvo i liberalistička politička filozofija u idejnom određenju građanskog društva" prikazati neka od temeljnih načela buržoaske ideologije, formiranih s jedne strane pod utjecajem društveno-povijesnih okolnosti, a s druge strane pod utjecajem filozofskih ideja prosvjetiteljstva, kontraktualističke teorije, te liberalističke političke filozofije.

U poglavlju "Hegemonija buržoaske klase" prikazat će se kako se u građanskom društvu i modernoj kapitalističkoj državi osigurava neometano funkcioniranje s jedne strane vlasti, a s druge strane proizvodnje života - ne uporabom sile i zakona, nego upravo posredstvom ideologije. Ovdje ćemo u raspravu uvesti koncepte srednje klase i malograđanstva. U poglavlju "Reprodukcija buržoaske ideologije u svakodnevici – antropološki pristup" analizirat će se odabrani stavovi i prakse na područjima poput odgoja i obrazovanja, medija, političkog djelovanja, *lifestyle* odabira i slično, koji su oblikovani pod utjecajem buržoaske ideologije. Time će se, konačno, nastojati pokazati kako vrijednosti koje propagira građansko društvo utječu na postupke i stavove pojedinaca unutar sistema koji se temelji na neprestanoj akumulaciji i reprodukciji kapitala, bio on ekonomski, kulturni, društveni, tjelesni ili neki drugi.

Metodologija

U prvom dijelu rada, posebno u prvom i drugom poglavlju, temeljna će metoda rada biti historiografija kao metoda kritičkog proučavanja i interpretacije povijesnih izvora odabranog vremenskog perioda.¹ Započet ćemo prikazom slijeda zbivanja i okolnosti koje su vodile prijelazu iz feudalnog u kapitalistički sistem i uspostavi građanskog društva, s naglaskom na historijsko-materijalističku analizu proizvodnih i klasnih odnosa. Među korištenim izvorima posebno se ističu marksističke studije Alberta Saboula, Ellen Meiksins Wood, Georgesa Lefebvrea i Mirjane Gross. Već ovdje će se pristupiti kritičkoj analizi diskursa u deklaracijama Američke i Francuske revolucije, premda ćemo se tom metodom u značajnijoj mjeri koristiti u posljednjem poglavlju rada. Razvoj ideja liberalističke političke teorije od Thomasa Hobbesa do Georga Wilhelma Friedricha Hegela, kojem ćemo se posvetiti u drugom poglavlju, također će se temeljiti na međusobnoj uvjetovanosti ideja i povijesnih zbivanja i okolnosti. Cilj je prikazati da su filozofi prijelaznog perioda između dviju povijesnih epoha značajno utjecali na oblikovanje društvenog sistema i njegovih institucija, kao što su i njihove misli odraz svijeta koji se mijenjao.

Postavljeni teorijski kontekst zatim ćemo u posljednjem poglavlju primijeniti u analizi procesa kojima se održava i reproducira ideologija buržoaske klase. Koristit ćemo se pritom metodom kritičke analize diskursa koja podrazumijeva interdisciplinarni pristup proučavanju diskursa i njihovog utjecaja na oblikovanje društvene zbilje.² Poseban fokus ovog pristupa je na ideološkim komponentama društva, odnosno na odnosima moći koji su često skriveni (neosvijesteni, internalizirani) onima koji ih koriste, a analizom se nastoje demistificirati, objasniti kako su uspostavljeni, kako se reproduciraju i jačaju kroz uporabu jezika kao oblika društvene djelatnosti.³ Diskurs se u sklopu ove metode shvaća u nešto širem smislu od pukih jezičnih konstrukcija. Ruth Wodak ističe da diskurs može biti bilo što - od povijesnih spomenika, mjesta sjećanja, političkih mjera i strategija, narativa, teksta, ili (raz)govora.⁴ Na tragu ovakvog shvaćanja diskursa analizirat ćemo na koje se načine i kakvim diskursima vladajuća ideologija buržoaske klase reproducira i održava na mjestima poput obrazovnog

---

¹ Christopher J. Napier, „Accounting Historiography“, u: John Richard Edwards, Stephen P. Walker (ur.), *The Routledge Companion to Accounting History*, Routledge, Abingdon, 2009. str. 30 - 49, ovdje str. 30.

² Norman Fairclough, *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*, Longman, London, New York, 1995., str. 4.

³ Isto, str. 28.

⁴ Ruth Wodak, „Critical Discourse Analysis: Challenges and Perspectives“, u: Ruth Wodak (ur.), *Critical Discourse Analysis Volume I. Concepts, History, Theory*, SAGE Publications, Los Angeles, 2013., str. XIX - XLIII, ovdje str. XXIII.

kurikuluma, javnih istupa političara, pojedinih političkih mjera, tekstova na internetskim portalima, popularne literature i slično.

1. Historijski pregled nastanka građanskog društva – buržoaske revolucije i uspon kapitalizma

Prije negoli se prihvatimo analize praksi modernog građanskog društva, važno je odrediti na koji način je ono nastalo i kako je buržoaska klasa preuzela ulogu hegemonu u njemu jer su događaji koji su pogodovali njenom usponu ujedno odredili i njezina bitna svojstva. Počeci ovog procesa vežu se uz pojavu kapitalizma, pa su mnoge okolnosti koje su pogodovale prevlasti kapitalističke privrede nad feudalnom utjecale i na formiranje društvene atmosfere koja je omogućila buržoaziji da postane vodeća snaga kapitalističkog sistema. Prvi od triju vezanih povijesnih događaja koje je u tom kontekstu važno naglasiti je pomak privrednog fokusa sa sela i autarkične feudalne poljoprivredne ekonomije na rastuće gradove, trgovinu i nešto kasnije industriju koja se u njima razvija i nove društvene odnose nužne za njihovo održanje i razvoj. Koncentracija novca i moći u gradovima utjecala je na jačanje gradskog stanovništva koje se postupno organizira i ustaje protiv povlastica aristokracije što za posljedicu ima drugi bitan događaj - smjenu feudalnih staleža društvenim klasama i primat buržoazije nad tada moćnim plemstvom. Treći povezani događaj tiče se smjene monarhije oblikom vlasti koji će kroz naredna stoljeća poprimiti oblik i naziv parlamentarne demokracije i to kroz revolucionarna zbivanja 17, 18. i 19. stoljeća. U ovom ćemo poglavlju detaljnije izložiti te i druge događaje koje smatramo ključnima u formiranju buržoazije i buržoaskog društva.

1.1. Rušenje monarhije u Engleskoj i levelersko formiranje koncepta prirodnih prava

Iako prve kapitalističke impulse možemo locirati u malim gradovima-državama četrnaestostoljetne Italije, prvim događajem koji je odredio smjer uspona kapitalizma obično se smatra ograđivanje zemljišta na teritoriju srednjovjekovne Engleske.⁵ Kako bi se povećala efikasnost poljoprivredne proizvodnje u vrijeme rastućih potreba za hranom i sirovinama, seljaštvu je otimana zajednička zemlja koja je za njih predstavljala jedini izvor sredstava za život. Tako osiromašeno seljaštvo, u potrazi za poslom kojim bi osiguralo vlastitu egzistenciju, postalo je jeftina radna snaga - najprije na selu, a potom, kada se sve više poljoprivrednih zemljišta počelo pretvarati u pašnjake,⁶ odlaze u prenapučene gradove u kojima se ubrzano

---

⁵ Karl Marx, *Kapital - Kritika političke ekonomije*, I-III, Prosveta, Beograd. 1973., str. 632.

⁶ Pašnjaci za ispašu ovaca, čija je krajnja namjena bila rastuća tekstilna industrija, zahtijevali su značajno manje radne snage od poljoprivrede, a za obradu vune bila su potrebna specijalna znanja koja farmeri nisu posjedovali. Bez posla i sa značajno smanjenim izvorima hrane, bili su prisiljeni potražiti poslove u gradovima u kojima raste potražnja za radnom snagom.

razvijaju manufaktura i trgovina, a uz sve jači trend specijalizacije rada poslovi bivaju sve složeniji i zahtijevaju sve veći broj radnika.

Na njihov račun postepeno se formirala ekonomski moćna nova buržoazija kao najkarakterističnija manifestacija kapitalističkih proizvodnih odnosa. Buržoaziji u usponu bilo je potrebno sudjelovanje u vlasti kako bi kroz regulaciju poreza i propisa lakše upravljali ekonomijom. No, Engleska je po državnom uređenju bila monarhija, parlament je u načelu služio tek kao savjetodavno tijelo kralja, a jedina ovlast koju je imao odnosila se na određivanje poreza.

Jedan, u ovom kontekstu beznačajan, događaj – pobuna Škota protiv nametanja katolicizma, natjerala je kralja da nakon višegodišnje samovlade napokon okupi parlament kako bi kroz veće poreze ojačao ratni budžet. Članovi parlamenta, koji su naučili lekciju o kraljevoj samovladi, ovoga puta zahtijevaju reforme kojima bi ojačali svoj položaj i neovisnost o kralju. U tome imaju podršku trgovaca i industrijalaca, velikih zemljoposjednika i progresivnog plemstva, ali i širih masa nezadovoljnih kraljevim vođenjem zemlje i stanjem u gradovima, te seljaštva nezadovoljnog zbog ograđivanja zajedničke zemlje. Osim sudjelovanja u vlasti kroz otvoreni izborni sustav, njihov se interes sastojao u uspostavi slobodnog tržišta uklanjanjem povlastica i monopola aristokracije.⁷ Kralj Karlo I., s druge strane, uživa podršku katoličke crkve i konzervativnog plemstva koji strahuju od dobro organiziranih nižih slojeva čiji položaj, bogatstvo i neovisnost o njima rastu s napretkom kapitalističke privrede.⁸ Nategnuti odnosi između parlamentarista i rojalista rezultirali su nizom građanskih ratova sredinom 17. stoljeća, koji su se nastavili i u desetogodišnjem periodu *Commonwealtha*.

Važnu ulogu u periodu između prvog i drugog građanskog rata odigrali su leveleri⁹ – radikalni pristaše slobode naroda protiv kralja. Leveleri su bili uglavnom mali i srednji zemljoposjednici, obrtnici, trgovci i farmeri, čija je egzistencija bila ugrožena ograđivanjima i sve većom koncentracijom posjeda, a posljedično i političke moći i privilegija u rukama velikih zemljoposjednika.

---

⁷ Christopher Hill, *The English Revolution, 1640: An Essay*, Lawrence & Wishart, London, 1955., str. 24.

⁸ Isto, str. 30.

⁹ Leveleri su prvotno bili oni koji su se pobunili protiv ograđivanja zemljišta (eng. *levelling* - ravnanje žice/ograde), no s vremenom njihovo ime postaje sinonim za radikale koji žele izjednačiti (eng. *to level*) ili čak ukinuti privatno vlasništvo. Diggeri, još radikalnija skupina od levelera smatrali su da ne može biti prave slobode bez ukidanja sistema vlasništva. Vidi: Ellen Meiksins Wood, *Liberty and Property. A Social History of Western Political Thought from Renaissance to Enlightenment*, Verso, London, New York, 2012., str. 232-239.

Radikalnost levelera se u ono doba očitovala u ideji da suverena čini narod, mnoštvo, a ne kralj, parlament ili neki drugi oblik predstavništva, što podrazumijeva određene političke promjene. Politički program levelera sadržavao je stoga zahtjev za proširenjem prava glasa, ali i poreznu reformu kojom bi se teret oporezivanja prebacio na velike posjednike, ukidanje desetine i još nekih poreza, napad na monopole, zalaganje za slobodnu trgovinu, vjersku toleranciju i reformu pravnog sustava. Ove su ideje bile i teme Narodnog sporazuma (*The Agreement of the People*), serije manifesta objavljenih nakon 1. građanskog rata, koji su bili poticaj za putneyevske debate i za koje su se leveleri nadali da će biti temelj novog ustava.¹⁰

Ključno pitanje putneyevskih debata bio je levelerski zahtjev za reformom glasanja i univerzalnim pravom glasa, no rasprava se protekla sve do temelja političkog poretka i sistema vlasništva, pri čemu su leveleri postavili neke revolucionarne ideje o temeljnim pravima čovjeka (doduše, misleći pritom isključivo na muškarce) i temeljima legitimne vlasti. Smatrali su da svaki slobodan muškarac rođen u Engleskoj, pa i onaj najsiromašniji, ima pravo da se njime vlada isključivo na temelju pristanka, kao i da je to pravo vezano za osobu, a ne imovinu.¹¹ Thomas Rainsborough, vodeći zastupnik levelera u debati je branio ovu ideju riječima:

„Jer stvarno ja mislim da i onaj najsiromašniji u Engleskoj ima život za živjeti kao i onaj najveći; stoga uistinu, gospodine, mislim da je jasno da svaki čovjek koji će živjeti pod vladom treba prvo vlastitim pristankom staviti se pod tu vladu; i doista mislim da najsiromašniji čovjek u Engleskoj nije uopće vezan u strogom smislu za vladu ako nije imao glasa da joj se podvrgne.“¹²

Vežući pravo uz osobu, a ne imovinu, leveleri žele odvojiti političku moć od bogatstva i privilegija zemljoposjedničke klase, te zaštititi mala imanja od nepravednog i opresivnog zadiranja u njih. Iako je njihov osnovni interes sloboda, a ne imovina, postojeću raspodjelu imovine smatraju pljačkom koju su izveli osvajači (Normani) i koju štite svojom nelegitimno nametnutom vlašću.¹³

Strahujući od moći koju bi narod dobio s ostvarenjem slobode, Cromwellovci su smatrali levelerske ideje opasnima ne samo za vlast, mir i društveni poredak koji po njihovom

---

¹⁰ E. Meiksins Wood, *Liberty and Property*, str. 234.

¹¹ Isto.

¹² Isto, str. 235-6. ; prijevod M.M.

¹³ Isto, str. 271.

mišljenju proizlazi iz engleske tradicije i ustava, već ponajviše za imovinu onih čije interese zastupaju.¹⁴ Henry Ireton, vojni general i zet Olivera Cromwella, tvrdio je da Englezi imaju određena prava koja povijesno proizlaze iz engleske ustavne tradicije i običaja, no jednako pravo glasa i jednakost vlasništva nisu među njima, kao ni pozivanje na neka univerzalnija, apsolutna prava koja se temelje na zakonima prirode.¹⁵ Meiksins Wood upravo Iretona smatra zaslužnim za uobličavanje koncepta prirodnog prava¹⁶ na temelju levelerske ideje da je svakoj individui u prirodi dano pojedinačno vlasništvo po prirodi koje nitko nema pravo napasti ili prisvojiti - nepovredivo vlasništvo koje svaki čovjek posjeduje u vlastitoj osobi. Na toj povijesnoj ideji leveleri su temeljili svoje zahtjeve za univerzalnim pravom glasa i druga politička prava. Ireton i drugi predstavnici zemljovlasničkih klasa u namjeri da opravdaju očitu nejednakost vlasništva, odbacuju levelerske tvrdnje da je vlasništvo prirodno pravo i smještaju izvor vlasništva u stvar ljudskog sporazuma, utemeljenog u povijesti i ljudskom ustavu.¹⁷

Leveleri su postavili svoj demokratski zahtjev: vladavinu naroda putem slobodnih izbora predstavnika u parlamentu, no Cromwella i Iretona je brinula mogućnost pobune naroda protiv parlamenta koji ne bi imao suverena prava, pa su im ponudili tek konstitucionalnu ili ograničenu vlast. Iako su obje strane bile spremne na kompromis, stvari su se uskoro promijenile i dovele levelere u nezahvalnu situaciju. Nakon pobjede Cromwellovih trupa u drugom građanskom ratu kralj se dao u bijeg te je ubrzo potom pogubljen, Cromwellov *Commonwealth* preuzima vlast, odbacuje svoje radikalne saveznike i daje uhititi njihove vođe, pa je levelerska pobuna ubrzo trajno utišana.¹⁸ No njihove ideje poput univerzalnog prava glasa, vladavine na temelju pristanka i prava vlasništva koje proizlazi iz prirodnog prava već su se trajno urezale u političku teoriju i presudno utjecale njen budući smjer. Na tim idejama sisteme su gradili mnogi filozofi 17. i 18. stoljeća i pomogli njihovom širenju među masama, zbog čega su ubrzo postale temeljem revolucionarnih pokreta diljem zapadnog svijeta, čemu ćemo se više posvetiti u idućem poglavlju.

U narednom razdoblju, pod vlašću Olivera Cromwella, engleski parlament je po prvi puta u povijesti ograničio moć monarhije i kralja. Premda ova prva moderna republička vlast nije potrajala dulje od desetak godina i iako se s vremenom pretvorila u diktaturu, u povijesti će ostati zabilježena kao važan presedan za kasnije liberalne demokracije poput Sjedinjenih

---

¹⁴ Isto, str. 234.

¹⁵ Isto, str. 236.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto, str. 237.

¹⁸ Isto, str. 239.

Američkih Država, Francuske i ostatka svijeta. Kroz čitav period *Commonwealtha* parlamentaristi nisu uspjeli uspostaviti stabilnu vlast na dulji period, pa nakon smrti Olivera Cromwella ubrzo dolazi do restauracije monarhije pod vlašću Karla II uz podršku velikih zemljoposjednika. No sukobi između Parlamenta i monarhije time nisu okončani. Protegnuli su se na period od idućih tridesetak godina, sve dok Slavnom revolucijom 1688. godine konačno nije izborena ustavna monarhija.¹⁹ Izvršna vlasti engleskog kralja od tada je, pa sve do danas, ograničena nekim oblikom zakonodavne vlasti.

Trajna posljedica ovog kratkog perioda Engleske povijesti ostala je dokidanje feudalne države čime je dovršena prva u svijetu transformacija feudalnog društvenog sistema u nešto što se postupno razvilo u agrarni, kasnije industrijski kapitalizam, a zatim se trgovinom, kolonijalnim ratovima i kulturalnim širenjem proširilo najprije u engleske kolonije u Sjevernoj Americi, a zatim na ostatak Europe i svijeta. U nastavku ćemo prikazati kako su pod utjecajem uspješnog obuzdavanja monarhijske vlasti u Engleskoj Amerikanci izborili neovisnost od engleske kolonijalne uprave i uspostavili prvu modernu demokratsku republiku.

1.2. Američki rat za neovisnost

Trebalo je proći gotovo stotinu godina kako bi se postigao prvi trajan uspjeh u svrgavanju monarhijske vlasti. To je pošlo za rukom borcima u Američkom revolucionarnom ratu koji su izborili neovisnost od engleskih kolonizatora, čime su Sjedinjene Američke Države postale prva federalna demokratska republika na svijetu, utemeljena na pristanku svih njenih građana.

Merkantilistička ekonomija, porezi, ograničenja, subvencije i sankcije koje su kolonijalne vlasti nametale stanovništvu američkih kolonija izazvale su neprijateljsko raspoloženje i bivale povodom mnogih sukoba poput poznatog Bostonskog masakra i Bostonske čajanke, a kulminirali su američkim ratom za neovisnost. Rat je vođen između boraca za neovisnost – Patriota koji su uživali podršku svih društvenih slojeva u kolonijama i izvan njih, te konzervativnih Rojalista, koji su se borili na strani britanske krune uz podršku trgovaca povezanih s Engleskom, kraljevskih činovnika u kolonijama, ali i američkih

---

¹⁹ Isto, str. 256.

domorodaca i robova kojima je obećano oslobođenje u zamjenu za borbu u njihovim redovima.²⁰

1755. godine Patriotski su protjerali postojeće vlade u svih 13 kolonija, izborima odabrali novu, revolucionarnu vlast te izglasali ustave kojima se umjesto dotadašnjih kolonija proglašavaju federalnim državama. Kako su monarhiju negativno povezivali s korupcijom i aristokratskim uživanjem u luksuzu, za državno uređenje jednoglasno su odabrali republikanizam, definiran Deklaracijom o neovisnosti kao uređenje u kojem vlast „izvodi svoje ovlasti iz pristanka onih kojima vlada, a kad god neki oblik vlasti postane razoran za te ciljeve, pravo je naroda da ga izmijeni ili napusti i ustanovi novu vlast koja će se temeljiti na takvim načelima i ustrojiti svoje ovlasti u takvom obliku kakav im se čini najprikladniji za ostvarenje njihove sigurnosti i sreće.“²¹ U deklaraciji, objavljenoj 1776. godine, proglašavaju se neovisnim državama i odbacuju podčinjenost britanskoj i svakoj drugoj kruni.

Iako je Deklaracija prvobitno služila kao akt proglašenja neovisnosti, jednom kada su stekli neovisnost drugi odlomci su počeli dobivati veći značaj i pažnju, kako u Sjedinjenim Državama tako i u Francuskoj revoluciji i drugdje. Posebno su se isticali odlomci o slobodi, jednakosti i ljudskim pravima, koje je autor Deklaracije Thomas Jefferson, jedan od osnivača SAD-a, pisao pod utjecajem francuskih i britanskih filozofa prirode i prosvjetiteljstva, poput Johna Locke, Francisa Bacon, Davida Humea, Voltairea i Charlesa-Louisa de Secondata Montesquieua, o kojima ćemo nešto više reći u idućem poglavlju. Prema riječima Jeffersona, Deklaracija predstavlja misli Amerikanaca koji sudjeluju u revoluciji,²² pa je možemo uzeti za pouzdani pokazatelj duha tadašnjeg vremena.

Utjecaj filozofa prirode na sadržaj Deklaracije očigledan je već u uvodnom paragrafu u kojem se pozivaju na zakone prirode koji su univerzalni, doneseni od Boga i koje ne mogu pobiti drugi ljudski zakoni:

„Kada tijekom ljudske povijesti postane neophodno za jedan narod da raskine političke sprege koje su ga povezivale s drugim, i preuzme odvojeno i ravnopravno mjesto među moćima na zemlji, na koje mu zakoni prirode i Prirodnog Boga daju pravo, dužno

---

²⁰ Andrew Levy, *The First Emancipator: The Forgotten Story of Robert Carter, the Founding Father Who Freed His Slaves*, Random House, New York, 2005., str. 74.

²¹ „Declaration of Independence: A Transcript“, <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript> (pristup: 09. svibnja 2022.); prijevod M.M.

²² Paul Leicester Ford (ur.), *The Works of Thomas Jefferson, Volume XII*, G. P. Putnam's Sons, New York, 1904., str. 409.

poštovanje mišljenja čovječanstva od njega zahtijeva da objavi razloge koji ga nagone na odvajanje“.²³

Vjerojatno najpoznatija i najznačajnija rečenica Deklaracije koja postavlja premisu da su svi ljudi po prirodi jednaki, parafrazira misli Voltairea i Jean-Jacquesa Rousseaua s čijim se djelima Jefferson najizglednije upoznao preko svog poznanika Marquisa de Lafayettea, pisca francuske Deklaracije o pravima čovjeka i građanina. Ipak najznačajniji je utjecaj onaj oca liberalne misli, Johna Locke, čijim je idejama prožet čitav tekst deklaracije – od individualnih prava čovjeka, modificiranih Lockeovih prava iz *Dviju rasprava o vladi* ili suverene vlasti koja pripada narodu, tj. proizlazi iz pristanka onih kojima se vlada, pa sve do religijske tolerancije, republikanizma, ili prava na pobunu i smjenu vlasti:

„Mi smatramo ove istine očiglednima: da su svi ljudi stvoreni jednaki, da su obdareni od strane njihovog Tvorca određenim neotuđivim pravima, među kojima su život, sloboda i težnja sreći. Da u cilju osiguravanja ovih prava, vlade ustanovljene među ljudima, izvode svoje zakonite moći iz suglasnosti onih nad kojima se vlada. ...

Ako ikada ijedan oblik vlade postane prepreka ostvarivanju ovih ciljeva, pravo je naroda da ga promijeni ili ukine, i da ustanovi novu vladu ...“.²⁴

Stoga nije pogrešno reći da su prihvaćanjem Deklaracije 4. srpnja 1776. godine Sjedinjene Američke Države postale prva prava suverena država koja počiva na načelima liberalne misli.

Premda je jedna od temeljnih vrijednosti Deklaracije načelo jednakosti pred zakonom, ona ipak nije garantirala jednakost ženama, robovima, domorodačkom stanovništvu i siromašnim bijelcima. Jedan od osnivača Sjedinjenih Država, John Adams izrazio je skepsu prema ideji univerzalnog prava glasa, pribojavajući se da bi svatko mogao zahtijevati to pravo, primjerice žene.²⁵ Također, iako je u draftu Jefferson pisao i o nepravdi trgovine robovima, ta je primjedba uklonjena iz konačnog teksta Deklaracije na zahtjev predstavnika država koje su u to vrijeme ekonomski prosperirale od trgovine robovima.²⁶ Oslobođenje robova je izboreno tek Američkim građanskim ratom jedno stoljeće kasnije, kombinacijom pritiska odozdo i

---

²³ „Declaration of Independence: A Transcript“, <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript> (pristup: 09. svibnja 2022.); prijevod M.M.

²⁴ Isto.

²⁵ „From John Adams to James Sullivan, 26 May 1776“, <https://founders.archives.gov/documents/Adams/06-04-02-0091> (pristup: 05. svibnja 2022.)

²⁶ Yohuru Williams, „Why Thomas Jefferson's Anti-Slavery Passage Was Removed from the Declaration of Independence“, <https://www.history.com/news/declaration-of-independence-deleted-anti-slavery-clause-jefferson> (pristup: 09. svibnja 2022.)

stupnja razvoja koji je preferirao slobodnu radnu snagu plaćenu u nadnicama, premda im sloboda nije donijela i jednakost, već samo zamijenila jedan vid opresije drugim - rasnom i klasnom segregacijom na novim, liberalnim, temeljima.²⁷

Iako se ideja građanskog društva primarno razvija među europskim prosvjetiteljima, ono se postupno organizira i u Sjedinjenim Američkim Državama u isto vrijeme kada i u Europi. Američko oslobođenje od kolonijalne vlasti i uspostava neovisne države, te vrijednosti zapisane u Deklaraciji o neovisnosti odigrali su pritom povijesni utjecaj na obje strane Atlantskog oceana. Već nekoliko godina kasnije u Francuskoj je, uz podršku američkih revolucionara, započeo desetogodišnji period revolucije koja je promijenila povijest.

1.3. Francuska revolucija i uspostava građanskog društva

Najveći i najznačajniji utjecaj u formiranju građanskog društva u Europi, a onda i svijetu, nedvojbeno su ostavili događaji tijekom Francuske revolucije krajem 18. stoljeća. Prije početka revolucije, dok je Francuska još živjela u starom, feudalnom sistemu (fr. *ancien régime*) buržoazija još nije sačinjavala stalež niti jasno definiranu grupu, no predstavljala je najbogatiji i najperspektivniji dio 3. staleža. Već tada ih je karakterizirala težnja prema socijalnoj mobilnosti i pojačana individualizacija. Rekrutirani najvećim dijelom iz redova obrtnika i seoskih trgovaca, neki od njih su se zaista uzdigli na položaju zahvaljujući radu i štedljivosti, no većina je prosperirala od financijskih spekulacija.²⁸ No zametak moderne europske buržoazije koja će se uskoro uzdići na poziciju vođa i ideologa revolucije dolazi mahom iz redova odvjetnika, liječnika, inteligencije, bankara, poduzetnika, javnih službenika i sličnih profesija.²⁹ Oni su već krajem starog režima predstavljali politički progresivnu snagu u usponu koja je zahvaljujući privrednom razvoju tijekom 17. i 18. stoljeća pomalo stjecala vlasništvo, utjecaj i moć. Zagovaraju principe ustavne vlasti i prirodnog prava, no ispred svega stavljaju vlastite interese vođene profitom i moći, dok interese skupina na nižem društvenom položaju, širih narodnih slojeva, žena, robova, seljaštva smatraju sporednima za prosperitet zemlje.³⁰ Njihov temeljni interes leži u jačanju vlastite društvene pozicije putem razvoja trgovine i proizvodnje, pa je te sfere trebalo osloboditi ograničenja, propisa i poreza. Zato se

---

²⁷ Neil Faulkner, *A Marxist History of the World: From Neanderthals to Neoliberals*, Pluto Press, London, 2013., str. 157.

²⁸ Georges Lefebvre, *The French Revolution from its origins to 1793*, Columbia University Press, New York, 1962., str. 43

²⁹ Albert Saboul, *Francuska revolucija: (historijski pregled)*, Naprijed, Zagreb, 1966., str. 28.

³⁰ Isto, str. 45

njihov osnovni apel za slobodom u prvom redu odnosi na ekonomske slobode poput ukidanja desetine i poreza, oslobođenje zemlje poklonjene plemstvu, ukidanje cehova, monopola i korporativnih povlastica, slobodu proizvodnje i određivanja cijena, ali i slobodu rada i određivanja nadnica, od čega niži slojevi bez vlastite zemlje i druge imovine ne samo da nemaju mnogo koristi, nego će sasvim očigledno izvući deblji kraj.

Teško bi iz toga bilo zaključiti da će tokom revolucije ove dvije skupine naći zajednički interes i ujediniti snage, no upravo to se dogodilo zahvaljujući zajedničkom neprijatelju u aristokraciji i kralju. Buržoazija je više od ičeg cijnila individualne slobode i vlasništvo kao alternativu božanskom pravu kralja i nasljednim povlasticama plemstva, zagovarajući načelo da svaki pojedinac ima pravo sam izboriti svoj položaj u društvu. Niži slojevi koji podržavaju ideje buržoazije bijesni su na luksuzan život kralja i njegovih plemića. Njih optužuju za svoje loše životne uvjete i siromaštvo koji su nastupili kao posljedica ratova, gospodarske krize, loše žetve zbog nemodernizirane proizvodnje, što je dovelo do smanjenja plaća istovremeno s rastom cijena osnovnih namirnica,³¹ te velike gladi netom pred revoluciju.

Početak Francuske revolucije smatraju se događaji na Skupštini državnih staleža 1789. godine i iz nje proizašla Narodna skupština, te pad Bastille, simbola starog režima, nekoliko dana kasnije. Stalešku skupštinu je sazvao kralj koji je kroz poreze plemstvu (primjerice, *luxury tax*) želio smanjiti dug uzrokovan ratovima i neujednačenim poreskim sustavom, ali i prikupiti sredstva za nova osvajanja. Plemstvo se pobunilo, što je kralja prisililo da se obrati trećem staležu za pomoć.³² Premda treći stalež samostalno nije imao moć utjecati na konačne odluke Skupštine, naime, svaki stalež o svim odlukama glasa odvojeno, pa tako kler koji čini prvi stalež i plemstvo koje čini drugi stalež, premda su činili samo 5% stanovništva, imaju moć nadglasati treći stalež, imali su sretnu okolnost da su i kler i plemstvo među sobom bili razjedinjeni, pa je progresivno plemstvo i niže svećenstvo učinilo povijesni korak podržavši zahtjeve trećeg staleža koji je iskoristio te okolnosti i pritisnuo ugroženog kralja. Zahtijevali su jačanje uloge trećeg staleža ukidanjem staleških skupština i općim pravom glasa za sve predstavnike jednako. No zahtjev im nije odobren na što su odgovorili sastavljanjem vlastite vlade – Narodne skupštine 1789. godine koju su priznali svi osim višeg svećenstva i s njima

---

³¹ 1789. nadnice su snižene za 25%, a cijena kruha porasla je za 88%. Prema: A. Saboul, *Francuska revolucija*, str. 37-38.

³² S obzirom na povećanje cijena, feudalnih pristojbi i desetina, još su jedino povlaštene klase predstavljale „netaknutu oporezivu materiju; riznica se mogla napuniti jedino na njihov račun.“ No za to je bila potrebna suglasnost parlamenta, a ona je bila moguća sam uz određene organizacijske preinake i kompromise između kralja i zahtjeva trećeg staleža. Detaljnije vidi: A. Saboul, *Francuska revolucija*, str. 74.

povezanih plemića. Kralj je konačno, pod pritiskom trećeg staleža i plemstva koje ih je podržalo mačem, priznao ne-stalešku skupštinu, zajamčio priznavanje osobnih sloboda i slobodu štampe. Time je ustanovljena "Narodna ustavotvorna skupština predstavnika većeg dijela nacije" koja službeno označava kraj starog režima - francuske apsolutističke monarhije.³³

Prvi korak skupštine bilo je ukidanje feudalnih privilegija, naročito izuzeća od poreza, a zatim donošenje Deklaracije o pravima čovjeka i građanina koja će postati temelj prvog francuskog Ustava. Buržoazija je u stvarnosti tada već vladala privredom, no kako bi obranili i sačuvali svoj utjecaj i moć bilo je potrebno da ih pravno osiguraju. Pritisnut nasilnim prosvjedima, kralj Luj XVI. prihvaća ove odredbe čime postaje kralj Francuza, a ne više kralj Francuske. No naknadno ipak odlučuje odgovoriti silom, čime je započeo desetogodišnji period borbi poznatiji pod nazivom Francuske revolucije.³⁴

Autor Deklaracije o pravima čovjeka i građanina je već spomenuti Marquis de Lafayette, predstavnik progresivnog francuskog plemstva i vojskovođa koji se borio na strani Patriota u Američkom ratu za neovisnost. Kao što je Lafayette putem prijateljstva s Jeffersonom utjecao na sadržaj američke Deklaracije o neovisnosti, i u ovom slučaju je Jefferson, koji je tada živio u Parizu, pomogao Lafayetteu da sastavi ovaj najvažniji akt, temelj moderne države slobodnih pojedinaca pod jednakom zaštitom prava. Deklaracija govori o vrijednostima Francuske revolucije kao idealima kojima francuski narod i revolucija trebaju težiti u budućnosti. Ona ne predstavlja realne zahtjeve postavljene pred Narodnu skupštinu.³⁵ Ovako postavljena, ona pruža idealnu obranu u slučaju optužbe za obmanu, neuspjeh i ograničavanje u njoj proklamiranih prava. A upravo to se i dogodilo. Već je Mirabeau, jedan od poznatijih predstavnika trećeg staleža, u 31. broju svog lista Courier de Provence primijetio da je Deklaracija puna ograničenja i uvjetovanosti:

"Sama Deklaracija o pravima čovjeka, koju je moguće primijeniti na sva vremena, na sve narode, na sve moralne slobode i geografske širine zemaljske kugle, nesumnjivo je predstavljala veliku i lijepu ideju; ali čini se da bi bilo dobro da su bar utanačeni, ako ne postavljeni temelji naše deklaracije, prije nego što se mislilo tako plemenito na zakonik drugih naroda ... Svaki korak koji skupština učini u izlaganju prava čovjeka, dočekat će zloupotreba koju građanin može počinuti; često će zbog opreza biti pretjerivanja. Odatle

---

³³ A. Saboul, *Francuska revolucija*, str. 91-103.

³⁴ Isto, str. 103.

³⁵ Paul Gordon Lauren, *The evolution of international human rights: visions seen*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2003., str. 32.

mnoga ograničenja, sitničave obazrivosti, ti uvjeti jedva primjenljivi na sve članove koji slijede: ograničenja, obazrivosti, uvjeti koji gotovo svuda postavljaju dužnosti umjesto prava, okove umjesto slobode i koji će, štoviše, zadirući u najneugodnije zakonodavne pojedinosti, pokazati čovjeka vezanog ličnim položajem, a ne čovjeka slobodnog po prirodi."³⁶

Zbog toga Deklaracija nikada i nigdje nije u potpunosti ostvarila svoja načela. Dok govori o jednakosti svih ljudi, ne govori o jednakosti bogatstva, govori o prirodnom pravu na svojinu, ali ne i onima koji nemaju nikakve svojine. Već u prvim danima nakon njena donošenja, bilo je jasno da Deklaracija dolazi uz određena ograničenja, te da nisu svi jednako slobodni, niti zaista jednaki. Tako su svi „obojeni“ ljudi odlukom skupštine lišeni građanskih prava, a ona nisu priznata ni robovima u kolonijama koji predstavljaju radnu snagu bogatih kolonijalista, zbog čega nisu odmah oslobođeni ropstva. Radnicima je zabranjeno udruživanje u sindikate i štrajk čime je buržoazija osigurala da njihov status i posao ostanu sigurni od netom oslobođenog naroda.³⁷

Iako je Deklaracija značajno proširila definiciju građanstva i udio populacije koji njome dobiva određena prava, ta prava nikako nisu vrijedila za svakog s francuskim državljanstvom. Možemo razlikovati dvije skupine građana s obzirom na njihova prava i obaveze koji proizlaze iz Deklaracije – aktivno i pasivno građanstvo. Pasivni građani nemaju pravo glasa jer nemaju svojine. Njima Deklaracija jamči tek pravo na zaštitu vlastite osobe, imovine i slobode. Među pasivnim građanstvom našle su se i žene, unatoč njihovom aktivnom sudjelovanju u revolucionarnim borbama. Aktivni građani su svi francuski muškarci od 25 godina i stariji koji plaćaju poreze, zbog čega se smatralo da je nacionalna sigurnost i blagostanje u njihovom interesu i mogu donositi informirane odluke, pa stoga imaju pravo glasa. Saboul tako opaža da je aristokraciju po rođenju zamijenila aristokracija po prihodima,³⁸ dok su niži slojevi i dalje isključeni iz političkog života, ostavljeni da se samostalno pokušaju probiti do pozicije aktivnih građana. Oko takve podjele pobunio se i vođa Jakobinaca Maximilien Robespierre:

"Ustav utvrđuje da suverenitet počiva u narodu, u svim pripadnicima naroda. Svaka osoba ima stoga pravo da sudjeluje u stvaranju zakona kome se pokorava, u upravljanju

---

³⁶ A. Saboul, *Francuska revolucija*, str. 137.

³⁷ Isto, str. 139.

³⁸ Isto.

javnim poslovima, koji su njena stvar, osim ako nije istina da svi ljudi imaju jednaka prava, da je svaki čovjek građanin."³⁹

Još izravniju kritiku upućuje Camille Desmoulins u *Révolutions de France et de Brabant*:

"Ali šta hoćete tom toliko ponavljanom riječi *aktivan građanin*? Aktivni građani su oni koji su zauzeli Bastillu, oni koji krče polja, dok su klerske i dvorske dangube, usprkos svojim ogromnim imanjjima, samo biljke koje životare, slične onom drvetu iz evanđelja koje uopće ne donosi ploda i koje treba baciti u vatru."⁴⁰

Premda je nominalna ideja Deklaracije bila stvoriti društveni sistem koji će umjesto aristokratskih privilegija vrednovati koncept građanske jednakosti, interesi buržoazije koja je predvodila ove promjene težili su uspostaviti mirnu vladavinu svog sloja i osigurati zaštitu svoje imovine od mogućih pokušaja preotimanja – kako od strane aristokracije, tako i od oslobođenog naroda. To je bila ideja 2. članka Deklaracije koji glasi: „Cilj svakog političkog udruživanja je očuvanje prirodnih i neotuđivih prava čovjeka: slobode, vlasništva, nepovredivosti osobe i otpora ugnjetavanju.“⁴¹ Zahtjev za jednakošću koji među prirodna prava čovjeka uvrštava pravo na privatnu svojinu ima funkciju slamanja aristokracije i njihovih privilegija više nego stvarnu univerzalnu jednakost. To je jasno i iz činjenice da se koncept građanske jednakosti svodi tek na jednakost pred zakonom – zakon je isti za sve i pred njime su svi građani jednaki:

„Zakon je izraz opće volje. Svi građani imaju pravo, osobno ili preko svojih predstavnika sudjelovati u oblikovanju zakona. Zakon mora biti isti za sve, bilo da štiti ili da kažnjava; svi građani, jednaki pred zakonom, jednako su im dostupna sva javna dostojanstva, mjesta i javne službe, ovisno o njihovim mogućnostima, vrlinama i talentima.“⁴²

Sankiloti, borbeni i radikalni predstavnici nižih klasa u Francuskoj smatraju izdajom revolucije to što je pravo na život podređeno pravu na privatnu svojinu jer pravo na život mora podrazumijevati i pravo na *sredstva* za život, što je u suprotnosti 17. člankom Deklaracije:

---

³⁹ Isto, str. 140.

⁴⁰ Isto, str. 141.

⁴¹ Članak 2. Deklaracije o pravima čovjeka i građanina. Tekst Deklaracije dostupan na: „The Declaration of the Rights of Man and of the Citizen, 1789“, https://constitutionnet.org/sites/default/files/declaration_of_the_rights_of_man_1789.pdf (pristup: 10. svibnja 2022.); prijevod M.M.

⁴² Isto, članak 6.

„Pravo na vlasništvo je nepovredivo i sveto, nitko ne smije biti lišen tog prava, osim u slučaju očite javne potrebe utvrđene zakonom i uz prethodnu pravednu naknadu.“⁴³

François-Noëlu Babeufu, koji je smatrao da je „priroda svakom čovjeku dala pravo da uživa jednak udio vlasništva“,⁴⁴ već je tada bilo jasno da su pravo na život i ekonomske slobode kontradiktorni koncepti, pa je zagovarao ukidanje privatnog vlasništva i kolektivizaciju sredstava za proizvodnju kroz „zajednicu dobara i rada“ („pravo na kruh i rad“) kao jedini pravi uvjet jednakosti i nacionalnog jedinstva.⁴⁵

Jedan od značajnih poteza Narodne skupštine bila je prodaja zemljišta i imovine nacionalizirane od klera. Moć posjednika i buržoazije koji su prigrabili ova dobra time je još više ojačala, dok sitno seljaštvo sa svojim skromnim prihodima nije imalo nikakve šanse u nadmetanju s bogatim slojevima i sve je jasnije uviđalo da se njihovi interesi itekako razlikuju od interesa vladajuće klase. No ni seljaštvo ni puk nisu željeli restauraciju starog režima, pa sve nade polažu u demokraciju i opće pravo glasa kroz koje bi lakše mogli ostvariti svoje težnje. Za njih je bila nesretna okolnost što u vrijeme revolucije još nisu tvorili definiranu klasu koja bi se mogla organizirati boriti za svoje zajedničke interese. Oni su u najbolju ruku pojedinačni mali vlasnici koji sanjaju vlastitu malu radionicu ili zemlju, pa individualno podržavaju interese svojih pojedinačnih poslodavaca ili predstavnika u parlamentu, buržoazije, koja je već imala itekako isprofilirane zajedničke interese.⁴⁶ Premda se u trogodišnjem periodu Jakobinske diktature nakon pobjede nad Ustavotvornom buržoazijom činilo da im je pošlo za rukom uspostaviti demokratsku vlast, ona je s vremenom postajala sve autoritarnija. Jakobinci, politička opcija sastavljena od sitne i srednje buržoazije, polako gubi podršku gradskog i seljačkog stanovništva čiji se životni uvjeti nisu popravili pod strogom vlašću Robespierrea i njegovih revolucionarnih grupa za uhićenja i egzekuciju neprijatelja slobode. Osim toga, državno upravljana privreda s kontrolom cijena i smrtnim kaznama za one koji ih krše nije se svidjela privatnim vlasnicima i proizvođačima,⁴⁷ a jakobinski Ustav nikada nije prihvaćen jer je smatran preradikalnim. Jedinstvo između sankilota i jakobinaca razbijeno je oko sankilotskih socijalističkih zahtjeva koji nisu odgovarali interesima sitne buržoazije.⁴⁸ Odvođenje Robespierrea, Saint-Justa i nekolicine njihovih bliskih pristaša na giljotinu, te zabrana

---

⁴³ Isto, članak 17.

⁴⁴ Neil Faulkner, *A Marxist History of the World: From Neanderthals to Neoliberals*, str. 136.

⁴⁵ A. Saboul, *Francuska revolucija*, str. 478.

⁴⁶ N. Faulkner, *A Marxist History of the World: From Neanderthals to Neoliberals*, str. 136.

⁴⁷ A. Saboul, *Francuska revolucija: (historijski pregled)*, str. 462.

⁴⁸ N. Faulkner, *A Marxist History of the World: From Neanderthals to Neoliberals*, str. 136.

Jakobinskog političkog kluba značili su kraj Revolucionarne vlade, a poraz u Prairialu treće godine razbio je jedinstvo pariških sankilota i Narodnog pokreta.⁴⁹

Restauracija buržoazije 9. Thermidora 2. godine povratila je načela nacionalnog suvereniteta i građanske jednakosti ograničene cenzusima, kao i liberalni Ustav i ekonomske slobode umjesto državno upravljane privrede. Na čelo države, kao i na sve položaje od općine do skupštine, vratila se konzervativna cenzusna buržoazija i odmah nametnula načelo primata "prvaka" (privatnih vlasnika). Buržoaska država s cenzusnim sustavom bila je najbolji jamac vlasti nove vladajuće klase privatnih vlasnika. François Antoine de Boissy d'Anglas u uvodnom govoru Ustava 3. godine (1795.) otvoreno govori protiv univerzalne jednakosti:

„Napokon, vi treba da garantirate imovinu bogataša ... Građanska jednakost to je sve što razuman čovjek može tražiti ... Apsolutna jednakost je tlapnja. Da bi ona postojala, trebalo bi da postoji potpuna jednakost u mišljenju, vrlini, fizičkoj snazi, odgoju, sreći svih ljudi.“⁵⁰

Također, on zagovara princip meritokracije i poistovjećuje interes države s buržoaskim interesom obrane vlasništva:

"Nama treba da vladaju najbolji - najbolji su najobrazovaniji i najzainteresiraniji za očuvanje zakona; no, gotovo bez izuzetka, vi ćete naći takve ljude samo među onima koji su kao vlasnici imovine odani zemlji koja brani imovinu, zakonima koji je štite, miru koji je čuva – i koji imaju obveze prema toj imovini i blagostanju koje im omogućuje da se osposobe da raspravljaju mudro i pravedno o koristi i štetnosti zakona koji odlučuju o sudbini njihove domovine ... Zemlja u kojoj vladaju vlasnici ima društveni poredak; zemlja u kojoj vladaju ne-vlasnici živi primitivnim životom.“⁵¹

Buržoaska vlast, osim što je izdala revolucionarne ideje, pokazala se nesposobnom i korumpiranom, oslabljena je konstantnim jakobinskim pritiscima i okolnostima u sestrinskim republikama gdje jača izvršna vlast, pa je 18. Brumairea svrgnuta državnim udarom. Izvršnu vlast preuzeo je Konzulat na čelu s nekadašnjim Robespierrovim prijateljem Napoleonom Bonaparteom. Napoleon je vratio monarhijsko uređenje, čime se Francuska revolucija smatra konačno ugušenom, ograničio je slobodu buržoaziji svodeći parlament na beznačajan utjecaj

---

⁴⁹ A. Saboul, *Francuska revolucija: (historijski pregled)*, str. 324.

⁵⁰ Isto, str. 355.

⁵¹ Isto, str. 356.

no zadržao je primat prvaka i neka revolucijom stečena prava poput prava na obrazovanje, slobodu vjeroispovijesti, privatnog vlasništva i sl. Želeći uspostaviti stabilnost nakon dugog perioda revolucije, morao je istovremeno udovolji interesima i stare aristokracije i nove moćne buržoazije. Jasno je da je krajnji interes i jednih i drugih bio obrana stečenog vlasništva, pa ni Napoleon nije pokušao zaustaviti formiranje nove vladajuće klase udruživanjem elemenata ove dvije moćne skupine.⁵²

Francuska revolucija je završila prije nego što je ostvarila ideal države slobodnih individua jednakih u pravima – ili upravo zato što te ideje nisu bile kompatibilne s obranom privatnog vlasništva vladajuće klase. Koncept ekonomske slobode – slobodnog tržišta, koji je bio okosnica i engleske, a posredno i američke revolucije ako uzmemo u obzir povod njihovim težnjama za neovisnost, otvorio je prostor globalnoj ekspanziji kapitalizma zajedno s ukidanjem feudalizma i konceptima nacionalne države i suvereniteta. Pojam suvereniteta francuzi su preuzeli kako od vlastitih filozofa, tako i pod utjecajem američke borbe za neovisnost. Deklaracijom definiraju koncept nacionalne države – jedna nacija, jedna država: „Izvor svog suvereniteta je narod. Ni jedno tijelo i ni jedan pojedinac ne može vladati bez izričitog povjerenja naroda.“⁵³

Po uzoru na Francusku revoluciju, uskoro je u cijeloj Europi započeo proces rađanja nacionalnih država. Građanske revolucije često poprimaju oblik rata za neovisnost, povezujući međusobno suprotstavljene društvene skupine "višim" zajedničkim interesom – izgradnjom ili obranom nacionalne države. Tako je bilo i u revolucijama koje su se 1848. godine proširile Europom, no ono što se predstavljalo kao kolektivni nacionalni interes bio je samo prikriveni interes nacionalnog kapitala, tj. klase u čijem je on vlasništvu. Primjerice, u Hrvatskoj je postojao snažan pokret za obranom nacionalnih interesa od nametnute "mađarizacije", te potreba da se ostvari autonomija odlučivanja kao preduvjet za razvoj i jačanje nacionalne ekonomije. O tome ćemo nešto više reći u nastavku.

---

⁵² Isto, str. 464.

⁵³ „The Declaration of the Rights of Man and of the Citizen,1789“, članak 3., https://constitutionnet.org/sites/default/files/declaration_of_the_rights_of_man_1789.pdf (pristup: 10. svibnja 2022.); prijevod M.M.

1.4. Proljeće naroda 1848. u Hrvatskoj – počeci hrvatskog građanskog društva

Hrvatska je u vrijeme ovog kratkotrajnog revolucionarnog zbivanja bila dio Austrijskog carstva pa do rušenja feudalnog poretka nije došlo spontano već je ono nametnut odozgo, iz Beča, pod utjecajem širih revolucionarnih pokreta i bečkih interesnih pritisaka. Zbog toga su hrvatskom stanovništvu, pretežno seljačkom, nametnuti modernizacija proizvodnje, birokratska država, razvoj trgovine i kapitalistički društveni odnosi,⁵⁴ a uništava se autohtona seljačka zajednica i proizvodnja za vlastite potrebe.⁵⁵ Kod hrvatskog plemstva to budi težnju za državnom autonomijom koja bi omogućila da donose odluke u vlastitom interesu iz čega se rađa hrvatski nacionalni pokret. I ovdje se nacionalni interes vrlo brzo sveo na interes malih obrta i trgovine koji teže postati industrijski kapital, za što su im potrebni ekonomska neovisnost i zaštita od moćnije austrijske i mađarske konkurencije. Tako u programu prve hrvatske građanske stranke, Starčevićeve Stranke prava stoje zahtjevi za izmjenom nagodbe s Ugarskom kojom bi se osigurala samostalnost Hrvatske, reforma izbornog sustava, garancija osobnih sloboda te potpuna sloboda štampe i udruživanja.⁵⁶

Malobrojno građanstvo u Hrvatskoj, osim što često nije hrvatskog porijekla – većinom su to austrijski oficiri i činovnici, nedovoljno asimilirani u hrvatsku kulturu – na strani je plemstva i svećenstva koje drži škole u kojima se obrazuju, a protiv seljaštva koje je mahom neobrazovano, dok klasičnog proletarijata u to vrijeme još nema, kao ni industrije koja bi ih uposlila.⁵⁷ Kada dođe do razvoja industrije, doći će, kao i drugdje, do protjerivanja seljaštva u gradove kako bi se od njih napravio moderan proletarijat. Takav je proces najprije trebalo pripremiti razbijanjem zadružne kulture i postepenom zamjenom kolektivne svijesti onom gradske sredine i građanske ideologije, primjerice putem obrazovanja:

„Živa su bila nastojanja da se svi društveni slojevi potaknu na učenje – od seljaka, zanatlija i trgovaca do intelektualaca i poslenika u svim granama kulture. Cilj je poboljšanje naobrazbe u svim vrstama škola, zamjena diletantizma u književnosti i umjetnosti profesionalnim pristupom, dakle i estetskim kriterijima. "Narodna

---

⁵⁴ Među nametnutim reformama bio je i urbijarni zakon koji je regulirao sve zemljišne odnose bitne pri ostvarivanju uvjeta za privatno vlasništvo. No pitanje zemljišnog rasterećenja ostalo je neriješeno sve do prijelaza stoljeća, što je predstavljalo značajnu kočnicu razvoju poljoprivredne proizvodnje za tržište i nastajanje novih društvenih odnosa. Vidi: Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Globus, Zagreb, 1985., str. 155-157.

⁵⁵ Dinko Tomašić, *Društveni i politički razvitak Hrvata*, Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2013. str. 242.

⁵⁶ Isto, str. 216-217.

⁵⁷ Isto, str. 178.

književnost" i "narodna znanost" više se ne bi smjele temeljiti samo na "rodoljublju", nego bi morale postići evropsku estetiku ili stručnu razinu koja bi ujedno jamčila snagu nacionalnog sadržaja, tj. uspješnog odgoja građanstva za ovladavanje modernim kretanjima i za vodstvo u nacionalnom pokretu.⁵⁸

Usporedno se u Hrvatskoj razvijaju dva različita shvaćanja narodnosti: građansko, koje kopira ideje zapadnoeuropskih pokreta poput ideje o jednakosti, pa naglašava solidarnost svih slojeva, ignorirajući posebne interese pojedinih staleža, a drugo seljačko, koje odbacuje nametnuta shvaćanja koja odgovaraju građanskim interesima i fokusira se na autohtonu seljačku kulturu, različitu od kulture gospode iz grada. Oni naglašavaju da je hrvatski narod seljački, pa su i težnje i potrebe seljaka od prvenstvene važnosti za nacionalni interes Hrvata.⁵⁹ Svjedoči tome i zapis Antuna Radića koji je ustanovio kako gospoda imaju svoju, a narod svoju kulturu.⁶⁰ Seljaci su, uz to, nezainteresirani za ideju Jugoslavije⁶¹ koja se temelji na zajedničkom jeziku i kulturi, njih više zanimaju materijalni interesi sela, a oni su uglavnom lokalni.

Feudalne odnose u Hrvatskoj uspijevaju srušiti tek 1859. godine kada po uzoru na ideje Francuske revolucije uvode i jednakost pred zakonom, poreznu jednakost i reformu uprave.⁶² Izgradnja Zagreba i njegovo pretvaranje u glavni grad, politički i kulturni centar modernizacije 1860-ih godina, i još više u periodu vladavine bana Mažuranića imalo je za cilj potaknuti industrijski razvoj u Hrvatskoj.⁶³ Modernizaciju Zagreba i privrede financiraju veleposjednici i boljestojeći građani uz podršku intelektualne i trgovačke elite, zbog čega se razvoj odvija prema njihovim interesima. Primjerice, cilj reformi bana Mažuranića je stvoriti modernu pravnu državu u kojoj je temelj sigurnost osobe i imetka. Pozivaju se na zahtjeve „današnje znanosti“ te na dostignuća europskih zemalja i Sjedinjenih Američkih Država, prilagođene domaćim prilikama.⁶⁴

---

⁵⁸ Mirjana Gross; Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu : društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Globus, Zagreb, 1992., str. 572.

⁵⁹ D. Tomašić, *Društveni i politički razvitak Hrvata*, str. 222.

⁶⁰ Antun Radić, „Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu“, u: Antun Radić, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena.*, knj. 2., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1897., str. 1-14.

⁶¹ D. Tomašić, *Društveni i politički razvitak Hrvata*, str. 224.

⁶² Isto, str. 181.

⁶³ M. Gross; A. Szabo *Prema hrvatskome građanskom društvu : društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, str. 555-562.

⁶⁴ Isto, str. 371.

Širokim narodnim slojevima nije dana nikakva mogućnost da sudjeluju u stvaranju političkog života Hrvatske. Sve do početka 20. stoljeća pravo glasa bilo je ograničeno visokim poreskim cenzusom zbog čega je to pravo imalo svega 1% stanovništva,⁶⁵ a u hrvatskom su saboru sjedili isključivo predstavnici viših slojeva – advokati, svećenici, novinari i imućniji građani⁶⁶ pa možemo zaključiti da je izgradnja hrvatskog građanskog društva i uspon domaće buržoazije, iako nešto kasnije, protekao sasvim u skladu sa duhom vremena.

1.5. Zaključno o građanskim i seljačkim revolucijama

Najveći uspjeh revolucija koje su se proširile svijetom u periodu između 17. i 19. stoljeća nedvojbeno su pobjeda kapitalizma nad feudalnim sistemom i uspostava državnog suvereniteta putem kojeg je ostvaren zahtjev za proširenjem prava glasa, tj. sudjelovanjem u političkom odlučivanju, bilo izravno ili kroz predstavnike. Uslijedio je period prilagodbe novim društvenim i proizvodnim odnosima kroz pravne reforme, te prihvaćanje vrijednosnog sistema i načela građanske ideologije. Zahvaljujući prvobitnom kapitalu, stare zemljoposjedničke i nove trgovačke i industrijske elite uspješno su se prilagodile novim društvenim uvjetima i očuvale svoje mjesto na vrhu društvenog poretka, dok je srednji sloj građanstva, nositelj građanskih revolucija, zadržao važnu ulogu u promicanju i reprodukciji liberalno-građanske ideologije, što je bilo i ostalo značajno za održanje novog sistema i društvenih odnosa unutar njega.

Nova znanstvena otkrića i novi proizvodni odnosi rezultirali su u 19. stoljeću industrijskom revolucijom i periodom ekonomskog rasta i prosperiteta, što je omogućilo veća ulaganja u obrazovanje, zdravlje, luksuzna dobra i usluge,⁶⁷ čiji su glavni konzumenti upravo obrazovano građanstvo.⁶⁸ Naime, dok se nove kapitalističke elite za preživljavanje i lagodan život oslanjaju na zgrtanje ekonomskog kapitala na tržištu, srednji građanski slojevi se, u nedostatku financijskog kapitala, oslanjaju na vlastite talente i zasluge, ovaj put ne više kako bi se istaknuli u odnosu na lijeno i korumpirano plemstvo, već kako bi se uzdigli na društvenom

---

⁶⁵ D. Tomašić, *Društveni i politički razvitak Hrvata*, str. 183.

⁶⁶ Isto, str. 186.

⁶⁷ C. Harman, *A People's History of the World*, Verso, London, 2008., str. 318

⁶⁸ Period prosperiteta 19. stoljeća, poznat kao Viktorijansko doba, najviše je pomogao srednjem građanstvu da utvrde svoju poziciju barem obrazovane, ako već ne ekonomske elite i osiguraju svoje sitne, malograđanske interese. U ovom periodu počinju se oblikovati i preferirati određeni načini ponašanja, društvene vrijednosti i navike poput građanskog morala, građanske obitelji, radnih navika, brige o tijelu i zdravlju itd. kakve ćemo analizirati u četvrtom poglavlju ovog rada. Vidi: Peter Gay, *Pleasure Wars: The Bourgeois Experience: Victoria to Freud*, W. W. Norton & Company, London - New York, 1998.

položaju u odnosu na radništvo, razvlašteno bivše seljaštvo koje se za egzistenciju sada može osloniti samo na prodaju vlastitog rada. Antagonizam između plemstva i građanstva u borbi za položaje u javnoj službi zamijenila je konkurencija unutar samog građanstva za položaje na tržištu rada, predstavljena kao zdrava konkurencija koja potiče napredak društva u cjelini. Upravo je ulaganje u obrazovanje i individualni napredak omogućio srednjim slojevima građanstva da na principu meritokracije opravdaju i jasno diferenciraju svoju superiornu poziciju u odnosu na siromašnije slojeve građanskog društva, čiji su se lošiji egzistencijalni uvjeti i niži društveni položaj pripisivali pogrešnim individualnim izborima i lošim životnim navikama, a ne logici sistema. Premda ovaj kraći prikaz jasno ocrtava klasnu podjelu između imućne buržoaske klase na samom vrhu novog društvenog poretka, obezvlašćene i obespravljene klase proletera na samom dnu hijerarhije, te klase sitnih trgovaca, obrtnika, intelektualaca i državnih službenika nešto povoljnijeg ekonomskog statusa i životnog standarda između dviju krajnosti, ta podjela je u stvarnosti bila i ostala prikrivena snažnim ideološkim narativom koji se oslanja na razdvajanje privatne ekonomske sfere društva od one javne, političke.⁶⁹ O toj ideološkoj pozadini novih društveno-ekonomskih odnosa reći ćemo nešto više u idućem poglavlju.

---

⁶⁹ Ellen Meiksins Wood, *Democracy Against Capitalism. Renewing historical materialism*, Cambridge University Press, 2003., str. 282.

2. Prosvjetiteljstvo i liberalistička politička filozofija u idejnom određenju građanskog društva

„Kao implicitna osuda aristokratskog društva i zloupotreba monarhije, deklaracija prava predstavljala je u tom smislu „pogrebni čin starog društvenog poretka“. Ali, u isto vrijeme, nadahnjujući se učenjem filozofa, izražavala je ideal buržoazije i postavljala temelje novog društvenog poretka, za koji se činilo da se može primijeniti na cijelo čovječanstvo a ne samo na Francusku.“

(Albert Saboul, 1966: 5)

17. i 18. stoljeće nisu bili revolucionarni samo u političkom smislu. Znanost i filozofija su, baš kao i društvena zbivanja, prolazili prave revolucionarne promjene. Kraj 17. i čitavo 18. stoljeće u filozofskoj tradiciji Europe i sjeverne Amerike obilježilo je razdoblje prosvjetiteljstva, proces duhovnog, društvenog i kulturnog napretka koji se bazira na racionalnoj spoznaji putem empirijskog iskustva promatranja postojećeg, zbiljskog svijeta. Prosvjetiteljstvo ujedno predstavlja i kritiku tradicije, metafizike i teologije, te institucija starog poretka izgrađenih na metafizičkim načelima i teološkom objašnjenju nastanka svijeta.⁷⁰ U duhu vremena i revolucionarnih zbivanja, prosvjetitelji su se suprotstavili ne samo filozofskim, već i svjetovnim i crkvenim autoritetima, a na njihovo su mjesto postavili primat znanstvene metode koja je postala temeljem čitave novovjekovne znanosti i njenih metodoloških načela.

2.1. Racionalno uređenje svijeta, prosvjetiteljstvo i filozofija individualizma

"Rasprava o metodi" Renéa Descartesa iz 1637. u kojoj izlaže svoju metodu sumnje: odbacuje sve što ne možemo jasno i razgovjetno spoznati, poput religijskih dogmi i nadnaravnih objašnjenja svijeta, dok istinitim drži samo ono što je jasno i evidentno ljudskom umu, te fizikalni zakoni koje je Isaac Newton iznio u "Matematičkim principima filozofije prirode" 1687. omogućili su da se svijet i sve u njemu objasni i uredi racionalno pomoću nekoliko egzaktnih, svima razumljivih formula.⁷¹ Prirodne znanosti su, potaknute time, doživjele pravi procvat. Mnoga otkrića objavljena tokom 18. stoljeća omogućila su ljudskom rodu da se oslobodi ovisnosti o prirodi i da upravlja njome prema vlastitim potrebama, a razvoj novih poljoprivrednih tehnika i modernizacija poljoprivredne proizvodnje vodili su prema razvoju

---

⁷⁰ William Bristow, "Enlightenment", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2017 Edition)*, ur. Edward N. Zalta, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/enlightenment/> (pristup: 29.11.2023.)

⁷¹ G. Lefebvre, *The French Revolution from its origins to 1793*, str. 57.

najprije agrarnog, a potom industrijskog kapitalizma i s njima povezanih društvenih (tj. vlasničkih) odnosa. Shvativši koje su mogućnosti nove znanosti i filozofi su poželjeli na istim principima urediti društvo. Hobbes i Locke prvi su među njima postavili vlast na svjetovnim temeljima, pozivajući se na prirodne zakone i prirodnu čovjekovu narav, na koje nas upućuju razum i iskustvo. Nisu pritom zanemarili ono na što je upozorio Francis Bacon⁷² nekoliko desetljeća ranije – da je cilj spoznaje i svog stečenog znanja da budu čovjeku korisni, da putem nje stječu moć. Kao što smo vidjeli u prethodnom poglavlju, krajem 17. i tijekom čitavog 18. stoljeća vode se presudne bitke između aristokracije i nove buržoazije za društvenu premoć, što se neizbježno odrazilo i na filozofsku misao. U skladu si time, prosvjetiteljski su filozofi, želeći dati teorijsku podlogu novom društvenom uređenju, nimalo slučajno, za ljudsku narav postavili narav koja odražava interes jedne specifične društvene klase.

Za početak, rad prosvjetitelja, od kojih su mnogi i sami pripadali obrazovanoj višoj i srednjoj klasi, financijski je podržavala upravo viša klasa.⁷³ Znanstvena otkrića i prosvjetiteljske ideje u početku su se širile medijima koji su bili manje dostupni siromašnijim slojevima, poput obrazovanja, društvenih i debatnih klubova, salona i kavana, kazališta i književnosti, otvarale su se čitaonice i pokrajinske akademije,⁷⁴ a govori u parlamentu postali su sredstvo prenošenja usmene književnosti i prosvjetiteljske filozofije Honoréa de Mirabeaua, Pierrea Vergniauda, Robespierrea, Saint-Justa i drugih.⁷⁵ Čak ni *Enciklopedija*, koju su francuski prosvjetiteljski filozofi izdavali s ciljem pojašnjenja i širenja novih i svih postojećih znanja, isprva nije bila financijski dostupna većini stanovništva.⁷⁶ Tek su modernizacijske reforme prosvjećenih monarha značajno proširile prosvjetiteljske ideje među pukom otvaranjem pučkih škola, uvođenjem novih poljoprivrednih kultura, provođenjem higijenskih

---

⁷² Hobbes je neko vrijeme radio kao Baconov tajnik, pa je razumljivo da je njegov rad pod utjecajem Baconove filozofije, kao i filozofije Descartesa s kojim je vodio pisane znanstvene rasprave. (vidi: E. Meiksins Wood, *Liberty and Property*, str. 242.)

⁷³ Poznato je da su Denis Diderot i Voltaire održavali bliske prijateljske odnose s ruskom caricom Katarinom Velikom i pruskim kraljem Fridrikom Velikom. Voltaire je pred kraj života postao i član Masonske lože, a prethodno je bio zaštitnik markize de Pompadour, ljubavnice kralja Luja XV. Enciklopedisti su svoje ideje demonstrirali na salonima koje je dva puta tjedno organizirala d'Holbachova žena, na kojima su redovni posjetitelji bili ambasador Napulja, budući francuski kraljevski ministar, brunsviški princ i drugi uglednici toga doba. Vidi: C. Harman, *A People's History of the World*, str. 243.

⁷⁴ A. Saboul, *Francuska revolucija*, str. 51

⁷⁵ A. Saboul, *Francuska revolucija*, str. 456.

⁷⁶ Prva izdanja *Enciklopedije* iz 1750-ih godina prodana su u svega 4000 primjeraka (od ukupno 25 000, izdanih u 35 svezaka), a tek su 1770-ih i '80-ih godina piratske kopije našle put do širih masa. Vidi: C. Harman, *A People's History of the World*, str. 243, 245.

mjera, poticanjem vjerske tolerancije te pravnim reformama⁷⁷ koje se nisu uvijek lako niti brzo primale, no bile su neizbježne za napredak privrede i društva.

S prosvjetiteljstvom su se širile i temeljne vrijednosti nastajućeg društvenog sistema, a jedna od njih bila je ideja o nužnosti napredovanja, kako društvenog tako i osobnog. Immanuel Kant je na pitanje „što je prosvjetiteljstvo?“ u istoimenom članku odgovorio da je prosvjetiteljstvo izlazak čovjeka iz stanja "samoskrivljene nepunoljetnosti", iz nemoći da koristimo razum bez nečijeg vodstva; hrabrost da koristimo vlastiti razum, a koji je dugo bio zarobljen lijenošću i kukavičlukom koje karakterizira nezrelost, kao i pravilima, formulama i dogmama koje sprječavaju prosvjetljenje i napredak čovječanstva.⁷⁸ Locke je pak u „Eseju o ljudskom razumu“ koji je imao značajan utjecaj na prosvjetiteljstvo, nasuprot lijenog i nesposobnog plemstva postavio obrazovane ljude koji radom na sebi i individualnim napretkom mogu postati marljiviji i racionalniji.⁷⁹ Nicolas de Condorcet je pisao o povijesti ljudskog roda kao neprekinutom progresu prema savršenstvu i o napretku kao univerzalnom trijumfu ljudskog razuma nad ignorancijom i praznovjerjem,⁸⁰ a Voltaire je utemeljio modernu historiografiju premjestivši fokus s promjene carstava na napredak civilizacije i evoluciju društva utemeljene na prirodnim zakonitostima.⁸¹ Proučavajući engleske filozofe, posebno Lockeja, Voltaire primjećuje kako engleska privreda napreduje, dok francuska, još uvijek feudalno organizirana, stagnira, pa zaključuje da bi francusko društvo trebalo reformirati po engleskom uzoru.⁸² U „Filozofskim pismima“ piše kako su „Englezi jedini narod na svijetu koji je uspio nametnuti ograničenja kraljevoj moći“⁸³, a „trgovina, kojom su se građani Engleske najprije obogatili, pridonijela je potom njihovoj slobodi, a sloboda je najzad omogućila daljnji razvoj trgovine“.⁸⁴ Ova Voltaireova koncepcija povijesti, koja se temelji na proučavanju materijalnih društvenih odnosa, a koja je zbog fokusa na razvoj trgovine, preobrazbu institucija i rast bogatstva izuzetno odgovarala buržoaskim interesima, toliko je značajno utjecala na prosvjetiteljstvo da je uvjerenje o mogućnosti ljudskog napretka, boljoj budućnosti i egalitarnijem društvenom uređenju (posredstvom razuma i egzaktnih znanosti) postalo i do današnjeg dana ostalo

---

⁷⁷ Lino Veljak, „Je li prosvjetiteljstvo definitivno stvar prošlosti?“, u: Goran Sunajko (ur.), *Studia lexicographica* 7/2, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2013., str. 119-127, ovdje str. 123.

⁷⁸ Immanuel Kant, „Odgovor na pitanje: Što je prosvjetiteljstvo?“, u: Immanuel Kant, *Pravno-politički spisi*, Politička kultura, Zagreb, 2000., str. 33-41, ovdje str. 35-36.

⁷⁹ E. Meiksins Wood, *Liberty and Property*, str. 257.

⁸⁰ Isto, str. 302.

⁸¹ G. Lefebvre, *The French Revolution from its origins to 1793.*, str. 58.

⁸² C. Harman, *A People's History of the World*, str. 244.

⁸³ Voltaire, *Filozofska pisma. Tom prvi*, Demetra, Zagreb, 2003., str. 126.

⁸⁴ Isto, str. 153.

imperativ u svim poljima života pojedinaca, kao i u filozofiji, znanosti, politici te posebno ekonomiji.

Rousseau je bio jedan od rijetkih filozofa 18. stoljeća koji je u napretku ljudskog duha i razvoju naših sposobnosti putem razuma (umjesto strasti) vidio ljudsku propast i udaljavanje od čovjekove izvorne prirode po kojoj su svi ljudi jednaki.⁸⁵ Zbog toga je smatrao da postojeće institucije starog režima treba srušiti i izgraditi ponovno i vjerovao je da će se to dogoditi kada nejednakost, izoštrena do krajnosti prouzroči novu jednakost u društvu izgrađenom na pristanku slobodnih pojedinaca udruženih u suverenu vlast. Tako je Rousseau već anticipirao Francusku revoluciju, a iako je umro desetak godina prije njenog početka, njegove su ideje imale najznačajniji utjecaj na ideologiju kojom je sitno građanstvo nastupalo u revoluciji, a sadržane su i u Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina te Ustavu Francuske iz 1793. godine.

Mogućnosti rušenja starog poretka navelo je filozofe poput Rousseaua da se angažiraju u promišljanju idealnog društvenog uređenja koje bi odgovaralo novim društvenim i proizvodnim odnosima. Oslobođeni od tradicionalnih normi i autoriteta, ljudi su morali pronaći način kako da očuvaju svoju novostečenu slobodu. Za širi sloj ljudi to je podrazumijevalo kako da ne padnu ponovno pod apsolutnu vlast neke moćnije sile i kako da zadrže izborena prava, a za novu vladajuću klasu kako da se obrane od potencijalnih pobuna oslobođenog mnoštva, tj. kako da zaštite svoje stečeno ili ugrađeno bogatstvo. Ključ je bio u usklađivanju interesa s obje strane, no vladajuće klase nisu bile spremne tek tako se odreći vlasti i imovine u korist pravednije raspodjele. Kako bi spriječili da se siromašna većina ujedini u ostvarenju njihovih zajedničkih interesa, klasne interese trebalo je učiniti što manje očiglednima.

Već u periodu renesanse, subjekt filozofskih razmatranja postala je individua - atomizirana društvena jedinica koja teži usavršenju vlastite ličnosti,⁸⁶ da bi zatim, pod pritiskom konkurentskih odnosa slobodnog tržišta, u filozofiji 17. i 18. stoljeća individua bila prikazana kao pojedinac okrenut ostvarenju vlastitog sebičnog interesa. U takvom stanju među pojedincima nužno dolazi do povremenih sukoba interesa, Hobbesovim riječima „rata svakog čovjeka protiv svakog drugog“,⁸⁷ a taj sukob filozofski se razrješava vraćanjem individue u zajednicu koja upravlja i izjednačava različite interese, poopćujući ih u apstraktnim

---

⁸⁵ Jean Jacques Rousseau, *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima*, Školska knjiga, Zagreb, 1978., str. 24.

⁸⁶ Jacob Burckhardt, *Kultura renesanse u Italiji*, Zagreb, Prosvjeta, 1997., str. 128-131.

⁸⁷ Thomas Hobbes, *Levijatan ili Građa, oblik i moć crkvene i građanske države*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2004., str. 91.

kategorijama poput opće volje, društvenog ugovora, suvereniteta, nacije ili prirodnih prava. Ma koliko apstraktne, te kategorije predstavljaju temeljne vrijednosti građanskog društva, a za cilj podjednako imaju pojedincima pružiti osjećaj sigurnosti i zaštite njihove individualne slobode i drugih prava, kao i legitimirati vladavinu buržoazije i očiglednu klasnu nejednakost.

2.2. Suverenitet, dioba vlasti i opća volja

U prethodnom poglavlju pisali smo o levelerskom zahtjevu da vladavina nad slobodnim ljudima mora proizlaziti iz njihovog pojedinačnog pristanka. Iako su levelerske ideje naišle na otpor među parlamentaristima koji su strahovali od pobune udruženog mnoštva, interes kojim je ovaj zahtjev odjeknuo natjerao je čak i filozofe koji su branili apsolutni suverenitet kralja da svoje teze prilagode ovom radikalnom zahtjevu političkog legitimiteta.⁸⁸ Tako Hobbes na rastuću političku ulogu multitudine⁸⁹ slobodnih i jednakih pojedinaca koji tvrde da posjeduju ista prirodna prava, inherentna individualnoj osobi, a ne vlasništvu ili korporativnom statusu pojedinca, odgovara uvođenjem apsolutnog i nevidljivog suvereniteta kojem svaki pojedinac mora predati svoja prirodna prava kako bi ih mogao uživati,⁹⁰ te koncepcijom države koja predstavlja suverenu vlast mnoštva povjerenu jednom čovjeku ili skupini koja ujedinjuje njihove pojedinačne volje u jednoj. Na taj način se pojedinačna sigurnost, koju ne mogu ostvariti po prirodi, ostvaruje putem prešutnog ugovora svakog čovjeka sa svakim o međusobnom očuvanju njihovih prirodnih prava, slobode i sigurnosti u državi čiji je cilj da to osigura.⁹¹ Hobbes je „ubio dvije muhe jednim udarcem“ - uskladio je levelerski zahtjev za individualnim pristankom na odabir vlasti sa strahom parlamentarista od pobune multitudine. Predajući moć suverenu u cijelosti, multituda predaje i pravo na otpor njegovoj volji.⁹²

---

⁸⁸ E. Meiksins Wood, *Liberty and Property*, str. 240.

⁸⁹ Multituda za Hobbesa predstavlja puko mnoštvo ili skup individua razjedinjenih u interesima. Pošto ne mogu uskladiti interese, ne mogu ni imati legitimitet da upravljaju društvom i donose zakone, ne mogu sami biti suveren. Jedino oko čega se mogu dogovoriti je potreba da uspostave suverenu moć i predaju ju drugome. Vidi: Th. Hobbes, *Levijatan*, str. 120-123.

⁹⁰ E. Meiksins Wood, *Liberty and Property*, str. 247.

⁹¹ Th. Hobbes, *Levijatan*, str. 122.

⁹² E. Meiksins Wood, *Liberty and property*, str. 243. ; U *Levijatanu* princip vječnog suvereniteta kralja i njegovih nasljednika ipak mijenja konceptom kontinuiranog pristanka. Multituda nema nikakvu obavezu prema vladaru koji je podbacio u onome za što su ga izabrali - da ih zaštititi. Pošto je njihovo prirodno pravo da se zaštite, mogu prenijeti to ovlaštenje na osobu ili grupu koja im može garantirati mir i zaštitu. Iza ovog obrata stoji namjera da se legitimira vlast Olivera Cromwella nakon pogubljenja kralja Karla I. Nije slučajnost što je Cromwellova titula glasila *Lord protector*, a period njegove vladavine Commonwealthom *Protektorat*. Vidi: E. Meiksins Wood, *Liberty and property*, str. 255

Za razliku od Hobbesa, Locke je levelerske zahtjeve iskoristio i protiv kralja i protiv levelera. Nasuprot levelerima, koji su tražili demokratsko sudjelovanje u vlasti, Locke brani ustavnu monarhiju, tzv. "*Crown in Parliament*", podjelu vlasti između kralja i parlamenta.⁹³ Imućne klase izvorno su smatrale monarhiju korisnom za održanje društvenog reda, pa su joj bez problema prepustile vlast u zamjenu za zaštitu njihove imovine i daljnju mogućnost eksploatacije seljaštva, no što su više ovisili o ekonomskoj eksploataciji to im je više smetao tradicionalan način vladavine feudalne monarhije koja je živjela na račun seljačkih viškova. Od države zato traže da osigura društveni mir i zaštiti njihovo vlasništvo, ali i da se drži podalje od izvora njihovog bogatstva.⁹⁴ Locke je idejni predstavnik ovih zemljoposjedničkih klasa koje žele povećati produktivno iskorištavanje zemljišta uklanjanjem državnog uplitanja u ekonomske odnose. Drugim riječima, oni žele apsolutnu slobodu ekonomske sfere, kojom upravljaju isključivo tržišni mehanizmi ponude i potražnje, bez uplitanja izvan-ekonomskih, tj. političkih mehanizama prisile.⁹⁵ Kako bi osigurao potpunu autonomiju ekonomske sfere od državnog uplitanja i zaštitio nepravедno stečeno vlasništvo zemljoposjedničkih klasa, Locke gradi teoriju prema kojoj je pravo vlasništva prirodno pravo koje proizlazi iz rada i obrade zemlje koju je bog svima dao na zajedničko korištenje.⁹⁶ Kao prirodno pravo, vlasništvo prethodi uspostavi državne vlasti, stoga država nema pravo uplitati se u vlasničke odnose. Zadatak države je osigurati mir zaštitom već utvrđenog vlasništva postavljanjem zakonodavne vlasti na zemlji.⁹⁷ Time Locke nije samo teorijski podijelio vlast koja je dotad pripadala jednoj osobi ili jednom tijelu na različita tijela koja imaju različite funkcije u organizaciji države, što će se u narednim godinama razviti u jedno od temeljnih načela građanskog društva, nego je i postavio teoriju privatnog vlasništva, rada i vrijednosti zbog koje ga se danas smatra ocem liberalizma.

Montesquieu usavršava diobu vlasti proučavajući prilike u Engleskoj koju smatra uzorom političke slobode i ekonomskog napretka, posebno kroz Lockeov rad.⁹⁸ U *O duhu zakona* piše da pojedinac na vlasti svojom moći ugrožava slobodu svih, pa su njegovoj moći potrebne granice.⁹⁹ Najučinkovitija garancija građanske slobode prema Montesquieuu se

---

⁹³ E. Meiksins Wood, *Liberty and property*, str. 262.

⁹⁴ Isto, str. 220.

⁹⁵ Ellen Meiksins Wood, *The Origin of Capitalism*, Verso, London, 2002., str. 96.

⁹⁶ Vidi niže poglavlje 2.3. "Odvajanje građanskog društva od države – odvajanje ekonomije od politike", pogotovo str. 34-35.

⁹⁷ John Locke, *Dvije rasprave o vladi*, Naklada Jurčić, Zagreb, 2013. str. 263.

⁹⁸ C. Harman, *Peoples History of the World*, str. 245

⁹⁹ Montesquieu, *O duhu zakona, Tom I*, Zavod za izdavačku djelatnost „Filip Višnjić“, Beograd, 1989., str. 176.

postiže podjelom i odvajanjem moći, stoga dijeli vlast na tri moći, tj. tri funkcije koje sprječavaju zloupotrebu zakona: zakonodavnu koja pripada skupštini, izvršnu u stvarima međunarodnog prava koja pripada monarhu, te izvršnu u stvarima građanskog prava, tj. neovisnu sudbenu vlast.¹⁰⁰ Time Montesquieu, predstavnik francuskog progresivnog plemstva koji je među prvima podržao revolucionarne zahtjeve građanstva, nastoji odgovoriti na tadašnje političke prilike i sukob između francuskog kralja i plemstva. Za razliku od američkog koncepta podjele vlasti u Ustavu, koja je nedvojbeno inspirirana Montesquieom, gdje svaka od tri potpuno neovisne vlasti ima funkciju kontrole i ravnoteže drugih, Montesquieuova verzija ipak je bliža engleskoj Kruni u parlamentu, s razlikom što on smatra plemstvo, točnije *noblesse de robe*, kojima je i sam pripadao, najprirodnijom posredničkom vrstom moći za francuske prilike.¹⁰¹

Tek je Rousseau moć upravljanja državom u potpunosti predao samom građanstvu posredstvom opće volje utjelovljene u zakonima koje su si slobodni ljudi sami propisali.¹⁰² Zakon kao izraz opće volje, predstavlja zajednički interes svih članova zajednice koji sudjeluju u njegovom oblikovanju, a ne privatni ili partikularni interes osobe ili tijela koji pišu zakone prema vlastitim interesima. Na taj način Rousseau postavlja suverenitet u narod – to što je volja opća daje joj legitimitet.¹⁰³ Čini to kako bi funkciju magistrata i vlasti učinio podređenima i ovisnima o višem principu opće moći. Vlada, dakle, samo izvršava volju suverena.¹⁰⁴

Da bi ljudi prihvatili opću volju, da im ona ne bi bila nametnuta, među njima mora postojati objektivni zajednički interes. No interesi francuskog predrevolucionarnog društva bili su pretjerano uski i sukobljeni – staleški sistem, pokrajinski parlamenti, gomila općina i ogromna javna uprava, nameti i porezi koji najviše opterećuju najsiromašnije i produbljuju nejednakost¹⁰⁵ čine nemogućim slaganje oko opće volje. Rousseau stoga smatra da postojeće institucije treba srušiti i ponovno izgraditi na demokratskim temeljima. Demokracija, vladavina naroda, po njemu je nužan uvjet države temeljene na općem i javnom, a ne privatnom interesu magistrata, a uvjet demokracije je društvena jednakost.¹⁰⁶ Kako izgraditi takvo društvo sa što

---

¹⁰⁰ Isto, str. 175.

¹⁰¹ E. Meiksins Wood, *Liberty and property*, str. 185.

¹⁰² Jean Jacques Rousseau, *O društvenom ugovoru ili o načelima političkog prava od J. J. Rousseaua, građanina Ženeve*, Školska knjiga, Zagreb, 1978. str. 115-116.

¹⁰³ Isto, str. 112.

¹⁰⁴ E. Meiksins Wood, *Liberty and property*, str. 198-199.

¹⁰⁵ Ellen Meiksins Wood, *The Pristine Culture of Capitalism: A Historical Essay on Old Regimes and Modern States*, Verso, London, New York, 1991. str. 25-26.

¹⁰⁶ Ellen Meiksins Wood, *Liberty and property*, str. 209.

manje nejednakost i nepravde i uspostaviti opću volju koja će biti u skladu s individualnim interesima – to Rousseau izlaže u *Društvenom ugovoru*.

Ako treba izdvojiti nešto čemu svatko po prirodi teži, to su onda prema Rousseauu sloboda kao izostanak pojedinačne zavisnosti i jednakost koja je uvjet te slobode.¹⁰⁷ Po prirodi se svatko rađa slobodan i jednak i živi kako bi zadovoljio svoje potrebe. No napredak je ljude u prirodnom stanju doveo u položaj u kojem su okolnosti poput rasta stanovništva, otkrića metala i posljedične nejednakosti imovine za neke od njih otežale samoodržanje.¹⁰⁸ Kako bi očuvali slobodu i jednakost, jednoglasnim aktom, društvenim ugovorom, slobodno se udružuju u jedno političko tijelo, suverena, i zamjenjuju slobodu u prirodnom stanju novom vrstom slobode u građanskom društvu.¹⁰⁹

Rousseau čvrsto vjeruje da će opća volja, utjelovljena u zakonu u zajednici koju su stvorili, djelovati na pojedince tako da usmjere svoje djelovanje prema javnoj koristi,¹¹⁰ koristi zajednice, a ne individualnom ili parcijalnom privatnom interesu kao dotad. U tome bi im trebali pomoći moralnost i odgoj - dva principa koja imaju važno mjesto u Rousseauovom sistemu. U *Društvenom ugovoru* piše da se sloboda u građanskom društvu temelji na moralu, tj. da na prijelazu iz prirodnog u građansko stanje postupci dobivaju moralnost postavljanjem pravde na mjesto prirodnih instinkata, pa prinuđuju ljude da upotrijebe razum prije nego li se povedu za sklonostima. Iako je društvenost iskvarila prirodnog čovjeka, strogim moralnim odgojem u skladu s prirodom, kojeg izlaže u *Emilu*, moguće je stvoriti moral – izbiti iz ljudi sebičnost i postaviti primat opće volje, odgojiti prvo dobrog čovjeka, a potom i dobrog građanina.¹¹¹

Rousseau tako na mjesto *bourgeoisa*, građanina okrenutog isključivo vlastitom privatnom interesu postavlja *citoyena*, građanina koji teži ostvarenju kroz opći društveni interes, ali pritom ne ukida u potpunosti mogućnost postojanja individualnih interesa, od kojih je najvažniji, jasno, očuvanje privatnog vlasništva, već ih samo podređuje i usklađuje s općim interesom društva.¹¹²

---

¹⁰⁷ J. J. Rousseau, *O društvenom ugovoru*, str. 123.

¹⁰⁸ J. J. Rousseau, *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima*, str. 56-57.

¹⁰⁹ J. J. Rousseau, *O društvenom ugovoru*, str. 101-102.

¹¹⁰ Isto, str. 107.

¹¹¹ Jean Jacques Rousseau, *Emil ili o vaspitanju*, Estetika, Valjevo, Beograd, 1989.

¹¹² J. J. Rousseau, *O društvenom ugovoru*, str. 104-105.

2.3. Odvajanje građanskog društva i države – odvajanje ekonomije od politike

Usklađivanje interesa građanskog društva s interesima buržoazije supstojanjem čovjeka kao *bourgeoisa* i čovjeka kao *citoyena*, Rousseauu, i nakon njega Hegelu, omogućilo je odvajanje ekonomskih odnosa od političke sfere u zasebnu autonomnu sferu trgovine, proizvodnje, distribucije i razmjene, specifično za kapitalističku privredu.¹¹³ Što je više vlasnička klasa ovisila o isključivo ekonomskim oblicima bogaćenja na kapitalističkom tržištu, to su im manje bila potrebna pred-kapitalistička sredstva političke i vojne prisile, feudalne rente, oporezivanja, javnih službi i tome slično. Buržoaziji su politička sredstva potrebna samo kako bi održala društveni mir, zakonski zaštitila njihovu imovinu i omogućila uvjete potrebne za daljnju akumulaciju bogatstva. S jedne strane, neuplitanje države u ekonomske odnose nužno je za funkcioniranje kapitalističke ekonomije kao prostora konkurentskog nadmetanja individualnih privatnih interesa.¹¹⁴ No jednako je nužno da država sredstvima političke prisile osigura privatno vlasništvo, pravnu slobodu i jednakost jer su sredstva za egzistenciju pojedinca i društvena reprodukcija u kapitalizmu posredovani tržištem, pa svatko mora ući u tržišne odnose kako bi dobio pristup sredstvima za život.¹¹⁵ To čini ovu odvojenost i autonomiju ekonomije od politike samo relativnom – ona zapravo omogućava i reproducira kapitalističnost kapitalističke ekonomije.¹¹⁶

Politička prava, formalno nikad veća u povijesti ljudskih društava, ovim razdvajanjem ekonomske i političke sfere gube mogućnost stvarnog utjecaja na raspodjelu materijalnog bogatstva i klasne moći. Sada je moguće zamisliti društvo u kojem su svi formalno-pravno jednaki - i siromašan proleter i bogati kapitalist,¹¹⁷ a istovremeno nejednaki po bogatstvu i ekonomskoj moći. Dapače, kako primjećuje Meiksins Wood, „po prvi puta u povijesti retorika

---

¹¹³ E. Meiksins Wood, *Democracy Against Capitalism*, str. 239.

¹¹⁴ Primož Krašovec, „Je li problem stvarno u tome što su na vlasti loši, korumpirani ljudi?“, <http://slobodnifilozofski.com/2015/03/primo-z-krasovec-je-li-problem-stvarno-u.html> (pristup: 19.12.2022.)

¹¹⁵ Nakon što su primitivnom akumulacijom proizvođači odvojeni od sredstava za proizvodnju, koja je sada poprimila isključivo ekonomski oblik proizvodnje za razmjenu, radnik je prisiljen – ne političkim sredstvima pravne ili fizičke prisile, nego ekonomskom potrebom preživljavanja – prenijeti višak svog rada na kapitalista kako bi dobio pristup sredstvima za proizvodnju. Radnik je formalno slobodan, pa prisvajanje njegovog viška rada nije uvjetovano političkim odnosima, npr. ropstva, nego ekonomskim odnosom između slobodnih proizvođača i vlasnika nad sredstvima za proizvodnju. Vidi: Ellen Meiksins Wood, *Democracy Against Capitalism*, str. 28-31.

¹¹⁶ Primož Krašovec, „Je li problem stvarno u tome što su na vlasti loši, korumpirani ljudi?“

¹¹⁷ Doduše, u prvotnoj ideji ne i žene, djeca, robovi i mnoge druge društvene skupine koje su se za svoju formalno-pravnu jednakost još godinama, pa i stoljećima borili, isponova ju gubili i nanovo stjecali.

demokracije mogla je postati poželjna i sustavna ideološka strategija dominacije – i klasne dominacije i imperijalizma.“¹¹⁸

No dok su kod Rousseaua građansko društvo i država još uvijek izjednačeni - država za Rousseaua predstavlja pasivnu, a građani kao suveren aktivnu reprezentaciju istog političkog tijela, Hegel je po prvi puta teorijski razjednačio građansko društvo i političku državu na principu razlikovanja ekonomske i političke sfere ili individualnih i općih društvenih interesa *bourgeoisiea* i *citoyenea*.

Razvoj autonomne ekonomije i s njom nove klase – buržoazije, omogućili su Hegelu da očuva i individualnu slobodu i univerzalnost države, a da ni jedno od toga ne podredi onom drugom. Tokom 18. stoljeća počela se značajnije razvijati industrija i s njom trgovina, a Adam Smith je već sustavno obradio odvajanje ekonomije i politike. Upravo se na njega Hegel referira u definiranju građanskog društva kao prostora ekonomskih i privatno-pravnih odnosa među pojedincima sa svrhom zadovoljenja individualnih potreba građanina – *bourgeoisiea*.¹¹⁹ U tom sistemu potreba, kako Hegel naziva prvi moment građanskog društva, svatko je usmjeren tek na vlastiti sebičan interes, u odnose s drugima svjesno ulazi samo iz nužnosti obostranog zadovoljenja potreba kroz rad i razmjenu,¹²⁰ što je temeljna odrednica slobode i jednakosti svih sudionika u tim procesima. Nakon perioda građanskih revolucija i uz rastuće kapitalističko tržište, sudionici u njemu više nisu bili samo povlašteni pripadnici privilegiranih staleža, već svi pojedinci kao građani građanskog društva.

Ono što značajno razlikuje Hegelov koncept građanskog društva od njegovih prethodnika jest to da Hegel u njemu još ne postavlja za svrhu opći interes društva, drugim riječima, priznaje sferu ekonomskih odnosa ili tržište kao prostor autonoman od političkih zahtjeva. Ipak, Hegel je itekako svjestan nejednakosti – i to klasnih nejednakosti,¹²¹ koje nastaju kao posljedica kapitalističke ekonomije i prirodnih nejednakosti u individualnim sposobnostima i vještinama te prijete opstanku države.¹²² Zato odbacuje mogućnost samo-reguliranog tržišta kako njemu imanentne proturječnosti ne bi ugrozile pravo pojedinaca na

---

¹¹⁸ E. Meiksins Wood, *Liberty and Property*, str. 315.

¹¹⁹ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Osnove crte filozofije prava*, Veselin Masleša - Sjetlost, Sarajevo, 1989. str. 322.

¹²⁰ Isto, str. 327.

¹²¹ Isto, str. 362-363.

¹²² Građansko društvo za Hegela je država kao zajednica slobodnih i jednakih pojedinaca upućenih jednih na druge u djelovanju, ali nije politička država, nije umna, nego samo izvanjska, razumska država, država iz nužde, gdje se nužnost odnosi na međuovisnosti pojedinaca u ispunjavanju njihovih posebnih potreba. Vidi: G.W.F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, str. 319.

zadovoljavanje privatnih interesa,¹²³ pa već u ovoj sferi postavlja regulatorne institucije pravosuđa, policije i korporacije koje imaju zadatak i dopuštenje intervenirati u odnose među pojedincima s ciljem da zaštite društvo od neizbježnih poremećaja tržišta,¹²⁴ ali samo kao instrumenti provedbe odluka koje se donose u sferi političke države.¹²⁵ U korporacijama, slobodnim udruženjima pojedinaca koji obavljaju istu vrstu rada, pojedinac po prvi puta svjesno poopćuje svoje posebne interese prilagođavajući ih zajedničkom posebnom interesu korporacije kao cjeline kojoj pripada. Iako i dalje na umu ima ostvarenje samo vlastitog interesa, svjestan je da ograničavanjem vlastite proizvoljnosti zbog drugih, ujedno doprinosi i vlastitom interesu koji korporacija ispunjava.¹²⁶

Tako se građansko društvo kroz sistem potreba i korporacije napokon uspinje do onog općeg – države kao političke zajednice čija je svrha opći interes. No dok je Rousseauova opća volja samo skup pojedinačnih volja združenih u ugovoru, Hegelova je umna¹²⁷ jer na mjesto pojedinačnog interesa postavlja slobodu kao svrhu umnog djelovanja u najvišem stupnju objektivnog duha, političkoj državi.¹²⁸ U njoj se pojedinačni interesi usuglašavaju s onim općim (u staleškoj skupštini koja donosi zakone), pa građansko društvo i obitelj dobivaju svoju političku egzistenciju, a država se u tim momentima kvalitativno objektivira. Tako umjesto tradicionalnog koncepta političke države kao ustava koji postoji uz ili nasuprot građanskom društvu, Hegel postavlja ideju, sistem koji obuhvaća i državu i građansko društvo kao svoja očitovanja.¹²⁹

Spomenuli smo prethodno da je na Hegelovo razlikovanje građanskog društva i političke države utjecala politička ekonomija Adama Smitha koji je prvi sistemski i kauzalno odvojio ekonomiju od politike. U ekonomskom smislu, Smith je sljedbenik Lockeja i njegove teorije o porijeklu privatnog vlasništva iz "Druge rasprave" o vladi. Slijedeći Lockeja,

---

¹²³ Prema Hegelu, svaki oblik zajedništva u građanskom društvu samo je pretpostavka i instrument za realizaciju privatnih interesa kao jednog određenja slobode, dok je najviše određenje čovjekove slobode političko zajedništvo – sloboda u smislu svjesnog djelovanja za opći interes u zajednici s drugima. Vidi: G.W.F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, str. 318-319.

¹²⁴ Isto, str. 355 i dalje.

¹²⁵ Isto, str. 420.

¹²⁶ Isto, str. 366-367.

¹²⁷ Zato za Hegela država nije stvar proizvoljnog ugovora među pojedincima, nego nužnost, zbiljnost običajnosne ideje, zajednica čija je svrha opći interes – sloboda, posredstvom kojeg upravlja građanskim društvom. Vidi: G.W.F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, str. 370.

¹²⁸ Hegel kritizira Kantovo odvajanje moralnog zakona kao unutarnje dužnost pojedinca prema sebi i vanjskog zakona kao dužnost prema drugima u građanskom društvu, pa izdiže pojam slobode iz moraliteta u pravo - objektivni duh. Vidi: G.W.F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, str. 266 i dalje.

¹²⁹ Davor Rodin, „Marxov pojam građanskog društva“, u: *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol. 22 No. 1-2, 1985., str. 118-129., ovdje str. 124.

cjelokupna liberalistička politička teorija smatra privatno vlasništvo bitnim uvjetom slobode, pa je razumljivo da mnogi liberalni filozofi za osnovni zadatak države postavljaju upravo zaštitu privatnog vlasništva.

Locke je nastojao opravdati ograđivanje zemlje i oduzimanje običajnih prava puka na tu zemlju postavljanjem izvora i vrijednosti privatnog vlasništva u produktivan rad. Fokusirao se na razlikovanje između produktivnog rada kapitalista i neproduktivnog rada feudalnog zemljišnog rentijera: dok drugi samo pasivno ubire rentu, prvi unapređivanjem zemlje povećava vrijednost ne samo zemlje nego i čitave zajednice.¹³⁰ Vrijednost zemlje, prema tome, proizlazi iz rada i unapređivanja.¹³¹ Za razliku od tradicionalnog koncepta vrijednosti koji se fokusira samo na razmjenu i cirkulaciju, Lockeov, koji se inspirira engleskim modelom rastućeg agrarnog kapitalizma, predstavlja razmjensku ili komercijalnu vrijednost.¹³²

„Iako su zemlja i sva niža stvorenja zajednička imovina svih ljudi, ipak svaki čovjek posjeduje svoju vlastitu osobu ... Možemo reći kako su rad njegova tijela i djelo njegovih ruku s pravom njegovi. Dakle, što god uzme iz stanja koje je pružila i ostavila priroda, tome je dodao svoj rad i dodao nešto svoje vlastito, čime je to učinio svojim vlasništvom.“¹³³

Ako je čovjek imao pravo vlasništva prije i neovisno o građanskom društvu, koje mu je pripadalo po prirodi, a ne odobrenjem vlasti ili zajednice, onda se nitko ne može ovlašteno petljati u to vlasništvo.¹³⁴ Vlasništvo postoji zbog koristi vlasnika, a vlada zbog zaštite tog prava.¹³⁵ Dok je bilo dovoljno zemlje da zadovolji svačije potrebe, sam rad je davao pravo vlasništva, no s porastom stanovništva zemlja je postala rijetkost i stekla određenu vrijednost, pa su ljudi morali utvrditi granice zajednica i zakonima regulirati posjede. Političku vlast zato Locke definira kao pravo donošenja zakona i kazni radi uređenja i očuvanja imovine i korištenja snage zajednice u provođenju tih zakona i obrani države, a sve zbog javnog dobra.¹³⁶ Svaki član svoju prirodnu vlast, tj. jednako pravo predaje u ruke zajednice¹³⁷ u svim slučajevima kada se

---

¹³⁰ E. Meiksins Wood, *The Origin of Capitalism*, str. 112.

¹³¹ „... rad doista utiskuje različitost vrijednosti u svaku stvar“ Vidi: J. Locke, *Dvije rasprave o vladi*, str. 201.

¹³² E. Meiksins Wood, *Liberty and Property*, str. 274-275.

¹³³ J. Locke, *Dvije rasprave o vladi*, str. 192.

¹³⁴ E. Meiksins Wood, *Liberty and Property*, str. 272.

¹³⁵ J. Locke, *Dvije rasprave o vladi*, str. 100.

¹³⁶ Isto, str. 172-173.

¹³⁷ Prešutnim usuglašenjem slobodnih ljudi s drugima, ali bez izričitog ugovora svih učesnika u zajedničkoj upotrebi.

zbog zaštite može obratiti zakonu koji je zajednica donijela.¹³⁸ Prirodno pravo, ljudska prirodna sloboda, jednakost i zajedničko posjedovanje zemlje tako su ovom Lockeovom teorijom usklađeni s postojanjem privatnog vlasništva i nejednakosti,¹³⁹ putem legitimiteta koji mu daje slobodan pristanak svih i koji niti jedna vlast ne može nadjačati ili poništiti.¹⁴⁰

Za razliku od Lockeja koji teorijom vlasništva staje u obranu postojeće nejednakosti i imovine zemljoposjednika, Rousseau nastoji ukinuti nejednakost uz istovremeno očuvanje privatnog vlasništva za koje, poput Lockeja, smatra da proizlazi iz rada.¹⁴¹ U „Nacrtu ustava za Korziku“ piše da „nijedan zakon ne može nijednom pojedincu oduzeti nijedan dio njegova imanja. Zakon ga samo može spriječiti da stiče još više“,¹⁴² a u „Raspravi o političkoj ekonomiji“ da je „vlasništvo najsvetije od svih prava građana i u stanovitom pogledu važnije i od same slobode: bilo zbog toga što o njemu najviše ovisi održanje života; ... bilo zato, napokon, što je vlasništvo istinski temelj građanskog društva i istinsko jamstvo obaveza građana“.¹⁴³ Iako piše cijelu raspravu o porijeklu i osnovama nejednakosti gdje za izvornu nejednakost postavlja upravo uspostavu privatnog vlasništva, ne usuđuje se ići toliko daleko da predloži njegovo ukidanje, već se zaustavlja na reformskim rješenjima i traženju društvenog uređenja koje će zakonima najbolje osigurati slobodu pojedinca uz očuvanje vlasništva. U spomenutoj „Raspravi o političkoj ekonomiji“ predlaže progresivno oporezivanje čime bi se porezni teret za javne potrebe prebacio sa seljaštva na bogate,¹⁴⁴ dok u *Društvenom ugovoru* umjesto jednakosti u bogatstvu i moći postavlja tek minimalno ograničenje „da nijedan građanin ne bude toliko bogat da uzmogne kupiti drugoga i nijedan toliko siromašan da bude prisiljen prodati se“.¹⁴⁵ Tako svatko ostaje slobodan i jednak jer nitko ne ovisi o drugome i svi ovise o zakonu. Ideja društvenog ugovora je da svatko predaje sebe i sva svoja dobra zajednici,

---

¹³⁸ Isto, str. 233.

¹³⁹ Locke nije zanemario ni realnu činjenicu da neki ljudi ipak posjeduju više zemlje nego što mogu efikasno koristiti za vlastite potrebe, što je objasnio nastankom novca, tj. zamjenom viškova za novac kojem su ljudi dali vrijednost jer novac (tj. zlato i srebro), za razliku od plodova, ne propada i ne može se pokvariti. Dogovorom oko vrijednosti novca i pristankom na mogućnost njegove beskonačne akumulacije, ljudi su, prema Lockeju pristali i na posljednicu – nejednakost koja proizlazi iz nejednakog posjedovanja zemlje. U tome Locke ne vidi nikakav problem, dapače, u takvim uvjetima ljudi mogu živjeti i bez vlasništva, jer imaju mogućnost zamijeniti svoj rad za novac, a manje zemlje posredstvom novca može prehraniti više ljudi i time povećati dobrobit svih. Vidi: J. Locke, *Dvije rasprave o vladi*, str. 198-199.

¹⁴⁰ E. Meiksnis Wood, *Liberty and property*, str. 268.

¹⁴¹ J. J. Rousseau, *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima*, str. 57.

¹⁴² Jean Jacques Rousseau, „Nacrt ustava za Korziku“, u: *Politička misao : časopis za politologiju*, Vol. 16 No. 1, 1979., str. 118-153, ovdje str. 144.

¹⁴³ Jean Jacques Rousseau, „Rasprava o političkoj ekonomiji“, u: *Politička misao : časopis za politologiju*, Vol. 16 No. 1, 1979., str. 85-109, ovdje str. 99.

¹⁴⁴ Isto, str. 106.

¹⁴⁵ J. J. Rousseau, *O društvenom ugovoru*, str. 123.

koja putem ugovora postaje gospodar svih dobara članova, ne da bi ih oduzela, nego da bi ih osigurala zakonom.¹⁴⁶

Time Rousseau zapravo, ništa manje nego Locke, štiti imovinu u posjedu bogatih. S namjerom ili bez, njegova rješenja služe ponajviše održanju *statusa quo* imovinske nejednakosti iz koje proizlaze drugi vidovi nejednakost. Uz to, u svojim najutjecajnijim djelima prebacuje fokus s materijalnih uzroka nejednakosti na pojedinca, njegov pojedinačan odnos prema općoj volji, osjeća i moralnost njegovih postupaka. Primjerice, u *Društvenom ugovoru* piše da na prijelazu iz prirodnog u građansko stanje pravda zamjenjuje nagone i instinkte, pa naši postupci dobivaju moralnost, koju prije nisu imali.¹⁴⁷ Drugim riječima, Rousseau smatra da se pukom uspostavom pravedne vladavine adekvatno usklađuju interesi i pravda,¹⁴⁸ pa jednakost proizlazi i ograničava se tek na jednakost prava i dužnosti, bez obzira na postojeću materijalnu nejednakost.

Kant je od Rousseaua preuzeo, i još eksplicitnije postavio, ideju utemeljenja politike na moralnim načelima s namjerom da uskladi suprotstavljene koncepte slobode i podčinjenosti zakonu. Kako postići da se slobodan čovjek podvrgava zakonu bez uporabe sile? Naime, iako moderna država, kao i apsolutistički vladar, posjeduje monopol nad uporabom sile, koji joj svatko predaje u zamjenu za osobnu zaštitu i mir u državi, neće biti potrebe za korištenjem mehanizama prisile ako svatko djeluje prema utvrđenim zakonima, čak i kada oni nisu u skladu s njegovim osobnim interesima. Da bi se pravo odvojilo od prisile i uskladilo sa slobodom, čovjek mora sam htjeti slijediti zakone, u njemu mora postojati ili strast (kao kod Rousseaua) ili racionalan poriv (kao kod Kanta) da djeluje prema njima. Tu dolazimo do Kantovog pojma dužnosti.

Kant piše da čovjek koji je podvrgnut samo zakonu vlastitog uma može sam sebe motivirati na moralno djelovanje jer u umu posjeduje apriorni moralni zakon koji objektivno vrijedi u svakoj situaciji i za svakog čovjeka.¹⁴⁹ Takvo autonomno moralno djelovanje istovremeno naglašava čovjekovu slobodu – samo slobodan čovjek može biti moralan, djelovati ispravno prema moralnom zakonu iz svog uma, a ne prema izvanjski nametnutom zakonu,¹⁵⁰ a istovremeno odgovornost za posljedice takvog djelovanja prebacuje na pojedinca. Uvjeren da

---

¹⁴⁶ Isto, str. 104-105.

¹⁴⁷ Isto, str. 104.

¹⁴⁸ Isto, str. 112.

¹⁴⁹ Immanuel Kant, *Kritika praktičkog uma*, Naprijed, Zagreb, 1974., str. 64.

¹⁵⁰ Isto, str. 66-67.

njegovi postupci proizlaze iz (samo-ograničavanja) njegove slobodne volje, a ne nužnosti u koju su ga natjerale (materijalne) okolnosti, svatko će prihvatiti odgovornost da slijedi zakon i potencijalnu kaznu za njegovo kršenje, smatrajući da je zakon¹⁵¹ pravedan, jednak za njega i svakog drugoga.

Time je Kant najradikalnije do tad uzdignuo pojedinca na najviše mjesto liberalističke političke teorije. Ako sloboda, a njoj Kant pridodaje i jednakost i samostalnost, ne proizlaze iz zakona, već postoje *a priori* u umu, onda ih zakon ne može ni dati ni oduzeti, oni su čovjeku prirođeni, treba ih samo spoznati djelovanjem u skladu s moralnim zakonom.¹⁵² Svatko je, dakle, „krojač svoje sudbine“, odgovoran za ostvarenje i očuvanje svoje slobode, a svrha države je da regulira da svačija sloboda bude moguća istovremeno sa slobodom drugih.¹⁵³

Kant nije samo utemeljio politiku na moralnom principu, on je izgradio čitavu novu metafiziku, koja je u odnosu na prethodne metafizičke sisteme bila prihvatljiva utoliko što se oslanjala na prosvjetiteljski princip umske spoznaje. No, kao i Hegelov sistem nakon njega, predstavljala je tek ideal, apstrakciju samo u umu izjednačenu sa zbiljskom slobodom, zbog čega su obojica bili predmetom Marxove kritike njemačkog idealizma koja je ujedno i kritika građanskog društva u cijelosti.

2.4. Historijsko-materijalistička kritika građanskog društva i buržoaske ideologije

Karl Marx je već u *Svetoj porodici* uočio bitno materijalnu osnovu građanskog društva.¹⁵⁴ Za Marxa, osnova moderne države je građansko društvo – proizvodna sfera, način proizvodnje života i bit privatnog vlasništva, a s njim i nezavisan čovjek koji je s drugim čovjekom povezan samo vezom privatnog interesa i prirodne nužnosti, „rob zaradnog rada i svoje vlastite kao i tuđe koristoljubive potrebe.“¹⁵⁵ Analizu odnosa građanskog društva, države i privatnog vlasništva nastavio je i u *Njemačkoj ideologiji* gdje piše da je „emancipacijom

---

¹⁵¹ Kant razlikuje unutarnje, tj. etičko te vanjsko, tj. pravno zakonodavstvo. Dužnosti u pravnom zakonodavstvu mogu biti samo izvanjske, pa je zadaća prava uskladiti htjenje jednoga s htjenjem drugoga po općem zakonu slobode. Ako to može postići bez prisile, to za Kanta predstavlja pravednost. Vidi: Immanuel Kant, *Metafizika čudoređa*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999., str. 26-27; str. str. 33.

¹⁵² I. Kant, *Metafizika čudoređa*, str. 33.

¹⁵³ Immanuel Kant, „Ideja opće povijesti s gledišta svjetskoga građanstva“, u: *Pravno politički spisi*, Politička kultura, Zagreb, 2000. str. 29.

¹⁵⁴ Marksizam kao filozofski pravac od svojih prvih izvora u djelima Karla Marxa i Friedricha Engelsa predstavlja kritiku političke ekonomije i liberalne ideologije prikazane u ovom poglavlju. Ovdje ćemo se, zbog naravi i ograničenja ovog rada, zadržati tek na izvornoj Marxovoj kritici buržoaske ideologije, građanskog društva i države.

¹⁵⁵ Fridrich Engels, Karl Marx, *Sveta porodica*, Kultura, Beograd, 1964., str. 138.

privatnog vlasništva od zajednice država postala posebna egzistencija pored i izvan građanskog društva... oblik organizacije koji buržujima sebi nužno moraju stvoriti... za uzajamnu garanciju njihova vlasništva i interesa¹⁵⁶ a sve zajedničke institucije su posredovane državom i dobivaju politički oblik. Iz toga kod Hegela i drugih idealista proizlazi iluzija da se zakon temelji na slobodnoj volji koja je otrgnuta od svoje realne osnove, pa se i „postojeći odnosi vlasništva izražavaju u privatnom pravu kao rezultat opće volje.“¹⁵⁷

U ranijoj fazi Marx piše da „način proizvodnje materijalnog života uvjetuje proces socijalnog političkog i duhovnog života uopće“, tj. da ekonomska struktura društva (baza) određuje pravnu i političku nadgradnju i njoj odgovarajuće oblike društvene svijesti.¹⁵⁸ Primjerice, u *Njemačkoj ideologiji* iz toga proizlazi da

“Misli vladajuće klase u svakoj su epohi vladajuće misli, tj. klasa koja je vladajuća *materijalna* sila društva, istovremeno je njegova vladajuća duhovna sila ... Vladajuće misli nisu ništa drugo do idealni izraz vladajućih materijalnih odnosa, tj. u obliku misli izraženi vladajući materijalni odnosi”.¹⁵⁹

No kada se prihvati detaljnijeg proučavanja političke ekonomije dolazi do metodološkog obrata u njegovom radu gdje odnos baze i nadgradnje počinje proučavati dijalektički. Tu ujedno odustaje od koncepta "ideološke manipulacije" vladajuće klase i fokusira se u najvećoj mjeri na kritiku političke ekonomije. U ovoj fazi modernu državu smatra instrumentom građanskog društva koja garantira slobodu i jednakost razmjenskih odnosa, dok građansko društvo analizira kao sferu proizvodnje i razmjene u kojoj se svi pojedinci pojavljuju kao privatni vlasnici – bilo kao vlasnici sredstava za rad (kapitala), bilo kao vlasnici radne snage.¹⁶⁰ Proces prvobitne akumulacije kao preduvjet kapitalističkog načina proizvodnje za Marxa predstavlja povijesno značajan proces odvajanja proizvođača od sredstava za proizvodnju. Neposredni proizvođač, radnik, oslobođen je s jedne strane od odnosa ropstva ili kmetstva, a s druge strane od sredstava za proizvodnju, kao i proizvoda svog rada (koji su sada

---

¹⁵⁶ Karl Marx, Friedrich Engels, „Njemačka ideologija“, u: Karl Marx, Friedrich Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1967., str. 355-428, ovdje str. 411-12.

¹⁵⁷ Isto, str. 411-413.

¹⁵⁸ Karl Marx, „Predgovor za 'Prilog kritici političke ekonomije'“, u: Adolf Dragičević, Vjekoslav Mikecin, Momir Nikić (ur.), *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, Stvarnost, Zagreb, 1979., str. 699-703., ovdje str. 700

¹⁵⁹ Karl Marx, Friedrich Engels, „Njemačka ideologija“, u: Karl Marx, Friedrich Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1967., str. 355-428, ovdje str. 393-394.

¹⁶⁰ Nenad Zakošek, „Marxovo određenje privatnog vlasništva i države u spisima između 1844. i 1846.“, u: *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol. 20, No. 2-3, 1983., str. 24-34, ovdje str. 33.

pripadaju kapitalistu) i time jamstva proizvodnje vlastitog opstanka. Tako oslobođenom preostalo mu je još samo da "slobodno" prodaje vlastitu radnu snagu u zamjenu za nadnicu.¹⁶¹

Razlika Marxa u odnosu na klasičnu političku ekonomiju je u tome što on ne odvaja sferu politike od ekonomije, pa ih vidi kao skup društvenih odnosa, vidi da proizvodna baza postoji i u društvenom, pravnom i političkom obliku – obliku vlasništva i klasne dominacije, dok buržoaska politička ekonomija pretpostavlja vječnost i harmoničnost postojećih društvenih odnosa, pa se bave društvom u apstrakciji, a proizvodnju tretiraju kao nešto što posjeduje beskonačne prirodne zakone, neovisne o povijesnom toku.¹⁶² Tajna kapitalističke proizvodnje koju je otkrio Marx, jest u tome da se odnosi između radnika i kapitalista u sferi proizvodnje i razmjene na tržištu preslikavaju na političke odnose društva u cjelini: odnose klasne moći i države koja omogućava održanje privatnog vlasništva kapitalista i njihovu kontrolu nad proizvodnjom i prisvajanjem.¹⁶³

U ovom smo poglavlju pokušali prikazati genezu nekih od temeljnih koncepata liberalističke političke teorije poput građanskog društva, slobode, jednakosti, individualiteta, suvereniteta, privatnog vlasništva, moralne odgovornosti, individualnog i društvenog napretka, koji su značajno utjecali na oblikovanje ideologije kapitalističkog poretka. Pritom smo nastojali staviti naglasak na pitanje *zašto* su upravo ovi koncepti bili značajni za nove društvene odnose, što je to u realnim društvenim i povijesnim okolnostima bilo potrebno da se uspostavi sklad, čvrstoća i sigurnost novog poretka. Ovim pregledom nije bilo moguće pokriti analizu svih elemenata kapitalističke ideologije, izostavljeni su, primjerice, obitelj, nacija, religija, tolerancija, dok su ljudska prava i demokracija, dva vrlo bitna elementa političke države spomenuti samo usputno. Na neke od ovih pojmova vratiti ćemo se ponovno u četvrtom poglavlju gdje ćemo ih primijeniti u sklopu analize pojedinih praksi suvremenog građanskog društva.

---

¹⁶¹ Karl Marx, *Kapital – Kritika političke ekonomije*, I-III, str. 631.

¹⁶² E. Meiksins Wood, *Democracy Against Capitalism*, str. 21-22.

¹⁶³ Isto, str. 20.

3. Hegemonija buržoaske klase

U prethodnim poglavljima smo prikazali kako je buržoazija kroz revolucionarna zbivanja i uspon kapitalističke privrede preuzela vlast, te kako je formirana ideologija koja odgovara interesima ove nove vladajuće klase. No jednom uspostavljene klasne odnose nužno je konstantno održavati i reproducirati kako ne bi bili ugroženi od nezadovoljnih i izigranih podređenih klasa. Reprodukcija klasnih odnosa vrši se kroz običaje, vjerovanja, institucije i prakse građanskog društva i to ne uporabom sile i zakona, nego upravo putem ideologije. Naime, moderna liberalna društva teže provođenju vlasti najvećim dijelom putem pristanka slobodnih pojedinaca, obično putem glasačkog prava koje je sada značajno prošireno i koje daje legitimitet predstavnicima naroda u parlamentu da donose zakone i druge važne odluke u skladu s općom voljom naroda. No stvarnost je nešto drugačija: društvo nije skup slobodnih i jednakih pojedinaca, već mjesto borbe klasa čiji su interesi suprotstavljeni već samom logikom kapitalističkog načina proizvodnje, a vlast ne zastupa opći interes, već interese vladajuće klase – manjine na samom vrhu društvene hijerarhije. Iako još uvijek postoje mehanizmi prisile kojima država po potrebi intervenira u društvene odnose kada su oni narušeni ili prijete narušavanju uspostavljenog poretka, ostaje istinita tvrdnja da se vlast od uspostave modernih građanskih društava najvećim dijelom provodi na temelju pristanka. No sam pristanak nije toliko jednostavan i očigledan kao što se čini. Kao što smo rekli, vladajuće političke strukture uvijek zastupaju interese vladajuće klase, a paradoks je u tome što za to zaista imaju legitimitet koji proizlazi iz pristanka većine. Protivno je svakoj logici pristati da se nama vlada mimo naših interesa, pa pristanak zato treba proizvesti i konstantno ga obnavljati – putem složenih hegemonijskih procesa.

Koncept hegemonije razvio je Antonio Gramsci,¹⁶⁴ objasnivši njime kako se politička moć i pristanak na vladavinu zadobivaju preobražajem općeg načina mišljenja (*senso*

---

¹⁶⁴ Treba reći i da je pojam preuzeo od V.I. Lenjina, no spoznavši nemogućnost da se koncept primijeni u izvornom obliku iz Oktobarske revolucije, koja nije bila iste vrste kao buržoaske revolucije na Zapadu, Gramsci ga je morao detaljnije razraditi i prilagoditi situaciji. Vidi: Peter D. Thomas, *The Gramscian Moment. Philosophy, Hegemony and Marxism*, Brill, Leiden – Boston, 2009., str. 232.

comune),¹⁶⁵ tj. svijesti i kulture jednog naroda, kroz institucije građanskog društva¹⁶⁶ poput škole, medija, jezika, književnosti, obitelji, crkve i slično. Gramsci piše:

„onog časa, kad jedna podčinjena grupa doista postane nezavisna i zadobije prevlast, stvarajući jedan novi oblik države, nastaje konkretna potreba za stvaranjem novog intelektualnog i moralnog poretka, tojest novog društvenog oblika, i prema tome potreba, da se stvore pojmovi, koji će biti još svestraniji, još preciznije i još odlučnije ideološko oružje.“¹⁶⁷

Cilj Gramscijevog misaonog poduhvata bio je oformiti strategiju za proletersko preuzimanje vlasti, no borbi na političkom polju nužno treba prethoditi borba za ideje na ideološkom polju, stoga hegemoniju nije nužno percipirao u negativnom smislu, već kao potencijalno progresivnu političku praksu, u svakom slučaju praksu koja se jednako može primijeniti na buržoaske i proleterske strategije vodstva.¹⁶⁸ Ovdje ćemo se ipak zadržati na onim postavkama koje objašnjavaju na koje načine buržoaska klasa putem hegemonije reproducira uvjete svoje vladavine u kapitalizmu.¹⁶⁹

Gramsci odnos baze i nadgradnje poima dijalektički. Nadgradnja ili ideologija nije tek mehanički izvedena iz proizvodne baze, već s njom čini dijalektičko jedinstvo.¹⁷⁰ Primijenjeno na konkretne pojmove, Gramsci želi ukazati na dijalektički odnos između političkog društva i građanskog društva koji su jedinstveni, nedjeljivi, međusobno se prožimaju i jačaju. Državu ne

---

¹⁶⁵ *Senso comune* za Gramscija znači nekritičko i uglavnom nesvjesno poimanje svijeta, ono koje je postalo "uobičajeno" u nekoj određenoj epohi, koje se uzima zdravo za gotovo. No ono se isto tako može razviti u kritički, samosvjestan i praktičan stav i tek tada ga možemo smatrati dobrim (ili "zdravim") razumom (*buon senso*). Poticanje ove preobrazbe je zadatak organskih intelektualaca i filozofije prakse. Vidi: P. Thomas, *The Gramscian Moment*, str.16, fusnota.

¹⁶⁶ U hrvatskom jeziku postoji praksa jednoznačnog prevođenja pojmova građansko društvo i civilno društvo, kao što se i pojmovi *citoyen* i *bourgeois* prevode naprosto kao građanin. Smatram ovu jednoznačnost nedovoljno preciznom i terminološki reduktivnom, stoga koristim termin "građansko društvo" u značenju čiji se razvoj može pratiti kroz ovaj rad. U prijevodu Gramscijevih radova najčešće se može naći termin "civilno društvo", prema izvornom Gramscijevom "*società civile*", no zbog konzistentnosti ovdje ću koristiti termin 'građansko društvo' podrazumijevajući da se ono suštinski ne razlikuje od pojma građanskog društva kod Hegela i Marxa. Ovo ću dodatno obrazložiti u ovom poglavlju (Vidi: "Integralna država").

Treba dodati i da suvremeno poimanje civilnog društva u smislu nedržavnih i neprofitnih dobrovoljnih organizacija, zaštitnika ljudskih prava i manjinskih identiteta te "korektiva" političkih odluka, upravo na tragu značajno pojednostavljene interpretacije Gramscijeve hegemonije kao progresivne sile, zanemaruje međusobnu uvjetovanosti materijalne proizvodnje i duhovnog i političkog života.

¹⁶⁷ Antonio Gramsci, *Historijski materijalizam i filozofija Benedetta Crocea*, Naprijed, Zagreb, 1958., str. 105.

¹⁶⁸ P. Thomas, *The Gramscian Moment*, str. 160.

¹⁶⁹ Razlika je u tome što hegemonija buržoaske klase podrazumijeva postojanje građanskog društva i političkog društva kao preduvjeta za klasnu dominaciju, dok hegemonija proletarijata podrazumijeva svijest o društvenim proturječnostima koje te sfere proizvode, i time potrebu njihovog ukidanja.

¹⁷⁰ Isto, str. 100-101.

ograničava tek na mehanizam vlasti i pravne institucije koji odozgo nameću klasne interese vladajuće klase u sferi građanskog društva. U "integralnom" obliku država postaje mreža društvenih odnosa za proizvodnju pristanka, tj. integraciju klase proletera u ekspanzivni projekt povijesnog razvoja vladajuće buržoaske klase.¹⁷¹ Primjećuje kako, za razliku od prethodnih vladajućih klasa, koje nisu težile izgraditi organski prelazak drugih klasa ka njihovoj i proširenju svoje klasne sfere niti tehnički niti ideološki, buržoaska je klasa organizam u stalnom kretanju, sposoban da apsorbira cijelo društvo, prilagođavajući ga svom kulturnom i ekonomskom nivou.¹⁷²

U tome se hegemonija pojavljuje kao *konsenzualna* politička djelatnost čiji je zadatak da održava i reproducira postojeće klasne odnose putem institucija i praksi građanskog društva,¹⁷³ u odnosu spram državnih aparata prisile, no nipošto nasuprot njima, već s njima interesno povezana. Hegemonija osigurava političku moć vladajućoj klasi u državnom aparatu, a on zauzvrat jača njene poticaje u građanskom društvu.¹⁷⁴ Institucionalni oblik ovih klasnih odnosa jest Gramscijeva "integralna država".

Ovaj je koncept naveo neke autore poput Perryja Andersona da zaključe kako njome Gramsci proširuje postojeći koncept države, da sferi ekonomije i politike dodaje sferu "civilnog društva" u kojem se hegemonija vrši odvojeno od njih, kao ideološka nadgradnja u odnosu na ekonomsku bazu,¹⁷⁵ te da se civilno društvo razlikuje od građanskog društva koncipiranog u Hegelovom ili Marxovom sistemu. Peter Thomas je pokazao da su ovakve interpretacije pogrešne navodeći Gramscija:

"ako je hegemonija etičko-politička, ona ne može nego biti i ekonomska, ne može a da nema svoju osnovu u presudnoj funkciji koju vrši vodeća grupa u odlučujućoj jezgri ekonomske aktivnosti".¹⁷⁶

Thomas stoga zaključuje da svaki pokušaj lociranja hegemonije u samo jednom od društvenih oblika ili "nadgradbenih" razina integralne države nužno vodi u nerazrješive antinomije. Jer kao

---

¹⁷¹ Isto, str. 143.

¹⁷² Antonio Gramši, *Problemi revolucije: Intelektualci i revolucija*, BIGZ, Beograd, 1973., str. 103-104.

¹⁷³ Gramsci piše da je buržoaska klasa u koncepciju prava i funkciju države unijela konformizam koji se sastoji od etičnosti prava i države. Vidi: A. Gramši, *Problemi revolucije: Intelektualci i revolucija*, str. 103.

¹⁷⁴ P. Thomas, *The Gramscian Moment*, str. 144

¹⁷⁵ Vidi: Perry Anderson, „The Antinomies of Antonio Gramsci“, *New Left Review*, 1/100, 1976., str. 5–78, ovdje str. 35.

¹⁷⁶ P. Thomas, *The Gramscian Moment*, str. 175 ; Vidi i: A. Gramsci, *Problemi revolucije: Intelektualci i revolucija*, str. 67.

što političko i građansko društvo nisu zamišljeni u prostornom, nego u funkcionalnom smislu, tako je i hegemonija zamišljena kao praksa koja prelazi granice između njih, konsolidira društvene snage i skuplja ih u političku moć na masovnoj bazi,¹⁷⁷ postavljajući pritom svoje vlastite posebne klasne interese kao ispravne ili barem sposobne osigurati vodstvo za društvo u cijelosti.¹⁷⁸ Drugim riječima, hegemonija se sastoji u tome da afirmacijom elemenata uređenog društva kao etičke države ili građanskog društva, postupno iscrpljuje element "države-prinude". Radi se upravo o onoj utopijskoj pretpostavci da su svi stvarno jednaki, jednako razumni i moralni, sposobni prihvatiti zakon spontano i slobodno, a ne zato što su na to prinuđeni ili zato što im to nameću druge klase kao stvar van njihove svijesti.¹⁷⁹

Gramscijevu zaslugu isticanja da se država ne svodi na represivan aparat, već uključuje i određene institucije građanskog društva poput škole, crkve, sindikata itd. prepoznao je i Louis Althusser, no zamjera Gramsciju što ne radi razliku između državne moći i državnog aparata s jedne strane, te ideoloških aparata države s druge strane koji, premda jesu na strani represivnog aparata, prema Althusseru se s njime se ne bi smjeli miješati.¹⁸⁰ Althusser smatra da se politička klasna borba odvija oko države, osvajanja i očuvanja državne vlasti od strane jedne klase ili saveza više klasa ili klasnih frakcija, s ciljem osiguranja njihovih klasnih interesa, a ne u sferi građanskog društva gdje ju je najvećim djelom smjestio Gramsci.¹⁸¹ Građansko društvo Althusser smatra relativno autonomnom sferom, koja zajedno s političkim, ekonomskim i ideološkim strukturama čini društvenu cjelinu, no nadodređeno je državom čiji je ono sastavni dio. Drugim riječima, u pravnom obliku, građansko društvo se pojavljuje kao subjekt modernog života samo ako je već interpelirano od države od koje se time razlikuje.¹⁸²

Ideološki aparati Države (IAD) čine određen broj materijalnih praksi koje se neposrednom promatraču predstavljaju u obliku različitih i specijaliziranih institucija, a svrha im je osigurati podčinjavanje pojedinaca dominantnoj ideologiji ili pak ovladati njezinom "praksom" kako bi se putem njih moglo uspješno vladati.¹⁸³ Althusser navodi listu ideoloških aparata države koja se po potrebi može i revidirati: religijski, školski, obiteljski, pravni (koji je istovremeno i represivan), politički (sastoji se od političkog sistema i stranaka), sindikalni,

---

¹⁷⁷ P. Thomas, *The Gramscian Moment*, str. 194.

¹⁷⁸ Isto, str. 190.

¹⁷⁹ A. Gramši, *Problemi revolucije: Intelektualci i revolucija*, str. 104-105.

¹⁸⁰ Louis Althusser, *Ideologija & ideološki aparati Države*, Arkzin, Zagreb, 2018. str. 88-89.

¹⁸¹ Isto, str. 86-87.

¹⁸² P. Thomas, *The Gramscian Moment*, str. 179.

¹⁸³ L. Althusser, *Ideologija & ideološki aparati Države*, str. 79.

informatijski (mediji) te kulturni IAD (uključuje književnost, umjetnost, sport itd.).¹⁸⁴ Hegemonija nad ideološkim aparatima države i unutar njih nužan je preduvjet za trajno zadržavanje vlasti. IAD su stoga, prema Althusseru područje klasne borbe gdje stare vladajuće klase pokušavaju očuvati svoju poziciju, a eksploatirane se opiru i pokušavaju ih osvojiti.¹⁸⁵ Kako do osvajanja ne bi došlo, kako bi se održao *status quo*, uz reprodukciju radne snage potrebno je osigurati i reprodukciju podčinjavanja pravilima uspostavljenog poretka, tj. dominantne ideologije.

Ključnu ulogu među podijeljenim funkcijama ideoloških aparata države Althusser pripisuje školskom, koji djeci u najranjivijim godinama usađuje različita "umijeća" upakirana u vladajuću ideologiju. Pod time misli u prvom redu na moral, građansko obrazovanje i filozofiju koji kroz materinji jezik, aritmetiku, prirodoslovlje, egzaktne znanosti ili književnosti opskrbljuju djecu ideologijom koja odgovara njihovoj ulozi u klasnom društvu, bila to uloga eksploatiranog ili eksploatatora, agenta represije ili primjerice, profesionalnog ideologa. Naravno, vrline poput poslušnosti, skromnosti, oholosti, prezira, uzvišenosti i sl. reproduciraju se i drugim ideološkim aparatima, no škola je među njima jedina obavezna, te najobuhvatnija s obzirom da traje dugi niz godina.¹⁸⁶ Jedan od suštinskih oblika vladajuće buržoaske ideologije očitava se u predstavljanju škole neutralnim područjem, lišenim svake ideologije, gdje učitelji, navodi Althusser: „poštujući "svijest" i "slobodu" djece ... ukazuju put toj djeci, put do slobode, morala i odgovornosti odraslih, i to svojim vlastitim primjerom, ali i znanjima i književnošću, te njihovim "oslobađajućim" vrlinama“.¹⁸⁷

Utjecaj ideologije i IAD na proizvodnju pristanka Althusser objašnjava teorijom subjekta prema kojoj svaki pojedinac kao ideološki subjekt, obdaren "sviješću"¹⁸⁸ u kojoj su sadržane ideje koje on slobodno prihvaća, u njih vjeruje i na temelju njih djeluje, upisuje ih u vlastite materijalne prakse.¹⁸⁹ U simboličkim praksama pojedinaca kao subjekata ideologija postaje materijalna, primjerice, ako vjerujemo u boga, idemo u crkvu, klečimo, molimo se itd. Ideja prelazi u vjerovanje koje potiče svjesno djelovanje, koje se pretvara u obrasce ponašanja, rituale i prakse čiji su konkretni oblici ideološki aparati Države, o kojima u prvom redu ovise

---

¹⁸⁴ Isto, str. 89-90.

¹⁸⁵ Isto, str. 93.

¹⁸⁶ Isto, str. 100-102.

¹⁸⁷ Isto, str., 102-103.

¹⁸⁸ Ta "svijest" je, prema Althusseru, rezultat interpelacije od strane ideoloških aparata države, što prisiljava pojedince da se poistovjete s ideologijom. Vidi: L. Althusser, *Ideologija & ideološki aparati Države*, str. 113.; str. 120.

¹⁸⁹ Isto, str. 113-114.

ideje koje biramo.¹⁹⁰ Ideologija interpelira sve pojedince u subjekte, a oni, opremljeni "sviješću", moralom, osjećajem pravednosti itd. prihvaćaju "pravila igre" ideoloških aparata dominantne klase.¹⁹¹

Interpelacija se sastoji u tome da ideologija nameće "očiglednost" koju mi nužno posvuda prepoznamo i priznajemo, uočavamo u institucijama ideološkog aparata, njegovim praksama, čak i u sebi samima, prihvaćamo njena pravila bez vidljive prisile, uvjereni da je takvo ponašanje normalno,¹⁹² a ako slučajno odbijemo, protiv nas će intervenirati represivan aparat države. Na taj je način osigurana reprodukcija odnosa proizvodnje u svijesti i svakodnevnici pojedinaca-subjekata koji zauzimaju uloge proizvođača, eksploatatora, agenta represije, itd. koje su im pripisane podjelom rada.¹⁹³

Na tragu Althusserovog naglaska na državu kao polja klasne borbe kreće se i Nicos Poulantzas, koji je kao aktivan pripadnik grčke lijeve scene promišljao mogućnost obnove komunističke strategije u polazišnim uvjetima liberalne demokracije, drugim riječima, osvajanje vlasti putem parlamentarnih izbora i među-klasnim koalicijama. Državu promatra kao odnos – "kondenzaciju" ravnoteže snaga ili savez ne uvijek jednoglasnih interesa različitih klasa ili klasnih frakcija pod hegemonijom jedne od njih. Ravnoteža snaga postiže se formiranjem (i potkopavanjem) saveza i hegemonijskih odnosa unutar tih saveza¹⁹⁴ pri čemu ideologija prikazuje ili mistificira stvarne odnose pojedinaca u građanskom društvu kao repliku njihovih političkih odnosa u državi s kojima bi se oni zatim trebali poistovjetiti.¹⁹⁵

Zadnje poglavlje *Klasa u savremenom kapitalizmu* Poulantzas je posvetio fenomenu "sitne buržoazije", njenom klasnom određenju i određenju njenog klasnog interesa. U odnosu na klasično marksističko razumijevanje klasa prema kojem se klase dijele na buržoaziju kao klasu koja u svojim rukama drži sredstva za proizvodnju i proletarijat koji je u nedostatku sredstava za proizvodnju prisiljen prodavati svoju radnu snagu, suvremene analize često uzimaju u obzir složenije klasne odnose i uspon sitne buržoazije, tj. srednje klase koja obuhvaća širok spektar zanimanja i društvenih položaja. Tu možemo naći sitne kapitaliste, članove obiteljskih poduzeća, menadžere i šefove odjela u kompanijama, birokrate, inženjere, tehničare, liječnike, pravnike, profesore i pripadnike različitih zanimanja tzv. "bijelih ovratnika". U tom

---

¹⁹⁰ Isto, str. 116.

¹⁹¹ Isto, str. 120.

¹⁹² Isto, str. 141-142.

¹⁹³ Isto, str. 129.

¹⁹⁴ Nikos Poulantzas, *Klase u savremenom kapitalizmu*, NOLIT, Beograd, 1978., str. 179.

¹⁹⁵ James Martin (ur.), *The Poulantzas Reader*, Verso, London – New York, 2008., str. 95.

pogledu je teško povući stroge granice između buržoaske, srednje i radničke klase. Za Poulantzasa srednja klasa su "upravljajući", oni upravljaju društvom, proizvodnjom, institucijama itd. Bitno je razlikovati tradicionalnu i novu sitnu buržoaziju koju, prema Poulantzasu, čine neproizvodni najamnici radnici. Ta razlika odražava promjene u reprodukciji kapitala u naprednom kapitalističkom društvu.¹⁹⁶ Stoga razlika između manualnog i intelektualnog rada nije čisto fiziološka razlika onih koji rade rukama i onih koji rade mozgom, već se bazira na društvenim uvjetima pod kojima postoji ova podjela, a tiče se čitavog niza rituala, *know how*-a i simbola.¹⁹⁷ Bitno je obilježje nove sitne buržoazije da ona internalizira društvenu podjelu rada koju je buržoaska klasa nametnula cijelom društvu, pa na temelju toga vrši specifičan autoritet i ideološku dominaciju nad radničkom klasom.¹⁹⁸

Poulantasa zanima pragmatična mogućnost uklapanja sitne buržoazije u radnički pokret posredstvom političkog i ideološkog rada, pa se pri definiranju klasa ne ograničava na ekonomsku bazu kao autonomno područje proizvodnje (klasa za sebe), već naglašava hegemonijske učinke političke i ideološke nadgradnje (klasa po sebi).¹⁹⁹

Fenomenom srednje klase bavio se i Wilhelm Reich u *Masovnoj psihologiji fašizma* gdje je analizirao ključnu ulogu ove klase u usponu fašizma u Njemačkoj neposredno prije Drugog svjetskog rata. Reich pritom stavlja naglasak na psihološke elemente svakodnevnice kao mjesta gdje se formira klasna svijest ili njena suprotnost, a posebno na ono *iracionalno* u tome – na nesvrhovita djelovanja koja se javljaju iz raskoraka ekonomije i ideologije, koje znanost ekonomije (jer se bavi racionalno-svrhovitim djelovanjima) ne može objasniti.²⁰⁰ Nagnuće malograđanina, ali i proletera, da u trenucima ekonomske krize postanu desno radikalni objašnjava dvostruko: s racionalne strane, fašizam se na početku svog razvoja u masovni pokret usmjerava protiv krupne buržoazije,²⁰¹ a onaj drugi, manje očigledan razlog sastoji se u tendenciji da se u periodima krize pojača propaganda čudorednosti i očuvanja buržoaske obitelji, dominantnog ideološkog aparata fašizma, koji preuzima brigu o svojim članovima onda kada država u tome zakaže. Ako bi i obitelj u tom pogledu zakazala, buržoaske elite bi se našle u ozbiljnoj opasnosti ne samo od strane proletarijata nego i nekad dobro stojeće

---

¹⁹⁶ N. Pulancas, *Klase u savremenom kapitalizmu*, str. 302

¹⁹⁷ Nicos Poulantzas, „The New Petty Bourgeoisie“, u: *Insurgent Sociologist*, 9/1, str. 56–60., ovdje str. 60.

¹⁹⁸ Isto.

¹⁹⁹ Isto.

²⁰⁰ Wilhelm Reich, *Masovna psihologija fašizma*, Jesenski i Turk, Zagreb, 1999., str. 37.

²⁰¹ No ne i kapitalističkih proizvodnih odnosa kao takvih, pa nakon dolaska na vlast pokazuje svoju kapitalističku funkciju ekstremnog branitelja krupno-kapitalističkog privrednog poretka.

srednje klase koja se sada nalazi u opasnosti da postane proletarizirana,²⁰² što je ujedno i najveći strah srednje klase. Zbog toga se, u nastojanju da se izdignu iznad proletarijata od kojeg se privredno ne razlikuju značajno, malograđanština oslanja na obiteljske i seksualne oblike života – moral koji na određeni način stvaraju. Premda nisu u istom položaju kao krupna buržoazija, oni se identificiraju s njima, kulturalnim ideologijama pokušavaju nadoknaditi materijalno podređen položaj i istovremeno se diferencirati od proletarijata.²⁰³ Reich bilježi:

„Upravljaajući svoj pogled stalno na gore, malograđanin kao da je u raskoraku između svojeg privrednog položaja i svoje ideologije. Živi u slabim prilikama, ali prema vani nastupa reprezentativno, pretjerujući u tomu često do smiješnosti. Jede slabo i nedostatno, ali mu "pristojna odjeća" mnogo znači. Materijalni su simboli te strukture cilindar i prazničko odijelo. Malo je stvari koje su na prvi pogled pogodnije za masovnopsihologijsko procjenjivanje nekog stanovništva nego što je to promatranje odjeće.“²⁰⁴

Središnji položaj sitne buržoazije između vlasti i proletarijata daje im s jedne strane određeni zaštićeni moralni položaj zbog uloge koju vrše u reprodukciji vladajuće ideologije,²⁰⁵ a u isto vrijeme ih čini nesposobnima da se solidariziraju kako sa pripadnicima svoje klase, tako i sa proletarijatom.²⁰⁶ Među njima vladaju odnosi konkurencije i konstantna težnja prema individualnom napretku, "pogled prema gore" o kojem piše Reich. No s razvojem kapitalističkih odnosa koji otuđuju pojedince jedne od drugih, malograđanske prakse i buržoaska ideologija uvlače se sve više u svakodnevnicu pojedinaca, mistificirajući razliku između klasa. Proleterska solidarnost o kojoj su Gramsci ili Reich još mogli pisati, nestala je, ako ne deindustrijalizacijom, onda sigurno nedavnim izmještanjem radnog mjesta u domove pod pritiskom COVID-19 pandemije.²⁰⁷ Zato danas više ne možemo sa sigurnošću odrediti

---

²⁰² Isto, str. 96.

²⁰³ Isto, str. 63.

²⁰⁴ Isto, str. 59.

²⁰⁵ Srednju klasu čine stručni i najčešće visokoobrazovani kadrovi, što im u društvu daje određeni legitimitet da tobože znaju prepoznati i pomiriti individualne interese s općim interesom zajednice.

²⁰⁶ Isto, str. 58.

²⁰⁷ Göran Therborn piše o propadanju i proletarizaciji srednje klase na Zapadu, započetom krizom 2008. godine i ubrzanom koronakrizom posljednje dvije godine. No iako se prema ekonomskim pokazateljima jaz između srednje i radničke klase smanjuje, a udio prihoda srednje klase prelijeva se na stranu bogataša, ideološki je za srednju klasu još uvijek teško prihvatiti ovakav rasplet, još uvijek se čvrsto drže srednjoklasne malograđanske ideologije, kaže Therborn. Način života srednje klase postaje sve skuplji, posebno kada je riječ o stanovanju, kvalitetnom obrazovanju i zdravstvenoj skrbi, pa se i dug srednje klase povećava, a izgledi na tržištu rada za njih su sve nesigurniji. Naime, svaki šesti radnik sa srednjeklasnim primanjima radi na poslovima visokog rizika automatizacije. Vidi: Göran Therborn, „Dreams and Nightmares of the World’s Middle Classes“, u: *New Left Review* 124, July-Aug 2020., str. 63-87.

klasnu pripadnost pojedinaca, a često imamo poteškoća i s vlastitim klasnim samo-određenjem, ali zato bez dvojbe možemo reći da smo svi u određenoj mjeri postali malograđani.

4. Reprodukcija buržoaske ideologije u svakodnevi – antropološki pristup

U ovom ćemo poglavlju dosad izložene teorijske koncepte primijeniti u analizi malograđanskih praksi i stavova kod pripadnika radničke i srednje klase. Cilj je metodom kritičke analize diskursa povezati praksu s njom odgovarajućom ideologijom: opisati kako se određeni segmenti buržoaske ideologije, tzv. "liberalne vrijednosti" reflektiraju u (najčešće) nesvjesnim i internaliziranim obrascima ponašanja i mišljenja pojedinaca. U fokusu analize biti će one prakse i stavovi pri kojima pripadnici podređenih klasa pokazuju obrasce ponašanja tipične za vladajuću klasu, obrasce koji odgovaraju klasnim interesima vladajuće klase i održanju njihove klasne dominacije.

Ovdje je važno naglasiti da, kada ćemo govoriti o malograđanima, nećemo pritom imati na umu isključivo srednju klasu uz koju se ovaj pojam najčešće veže. Podređene klase usvajaju i oponašaju stavove i ponašanja karakteristična za klasu čijim dijelom i sami teže postati. Pritom za našu analizu nije toliko važno koliko su uspješni u tome. Ono što želimo prikazati i naglasiti jest da pojedinci zbog individualnog probitka zanemaruju svoj klasni položaj i činjenicu da su cijelo vrijeme pod utjecajem ideologije vladajuće klase, čija je funkcija održati postojeće proizvodne odnose i njih u ulozi podređene, tj. eksploatirane klase. Zato buržoazija, za razliku od aristokracije koja je pazila da se pojavom i ponašanjem razlikuje od nižih slojeva, nema prigovora na ovo "oponašanje". Dapače, buržoazija čak nameće trendove i prezentira ih podređenim klasama pozivajući ih da ih slijede, prikrivajući time činjenicu da je njihov položaj posljedica prirođenog klasnog statusa, a ne "ispravnih odabira" i "mukotrpnog rada". Srednja klasa, s druge strane, u nastojanju da se izdigne iz svog očito podređenog položaja, ipak nastoji naglasiti razlike u odnosu na radničku klasu, pa često s prijezirom gleda na njihove stavove i ponašanja, a radnička klasa čini isto "oponašajući" srednju klasu, što ponekad dovodi do apsurdne situacije da radničkoj klasi njihova vlastita kultura postaje neprihvatljiva i odbojna.²⁰⁸ Malograđansko ponašanje stoga bismo prije definirali kao nerefleksivno prihvaćanje i reproduciranje ideološki uvjetovanih obrazaca ponašanja koje smatramo prestižnima, a sve s ciljem osobnog probitka, nego ponašanje karakteristično za jednu određenu klasu. U nastavku ćemo ovo pokušati prikazati kroz nekoliko odabranih primjera.

---

²⁰⁸ To je nešto što Pierre Bourdieu zove borbama dominantnih i dominiranih. One se provode usađivanjem nametnutih normi simboličnom integracijom podčinjenih klasa. Prema Bourdieu, umjetnost i kulturna potrošnja su mjesta na kojima se legitimiraju klasne razlike, a sud ukusa je tipična manifestacija tog razlučivanja. Iz toga proizlazi da je ukus nižih klasa, čak i kada misle da imaju svoje mišljenje o tome što je ili nije ukusno, svejedno dominiran. Zato su konstantno primorani definirati sebe pod uvjetima dominantne estetike vladajuće klase. Vidi: Pierre Bourdieu, *Distinkcija: Društvena kritika suđenja*, Antibarbarus, Zagreb, 2011., str. 229 i dalje.

4.1. Buržoaska obitelj

Građanska nuklearna obitelj čini jedan od temeljnih stupova buržoaskog građanskog društva. Kapitalizam se oslanja na obitelj koja preuzima brigu o najbližima i to ne samo u trenutcima krize, kada socijalni aparati države zakažu, već upravo svakodnevno, oslobađajući time tržište od ovog nužnog uvjeta funkcioniranja. Reprodukcija radne snage neophodne za reprodukciju kapitala još je uvijek najvećom mjerom izmještena u privatnu sferu obitelji/kućanstva i najvećim dijelom prebačena na žene. Priprema hrane, kupovina i pranje odjeće, rađanje i odgoj djece – buduće radne snage, mjesto za odmor (privatna nekretnina), briga za starije i nemoćne članove obitelji, sve je to i još mnogo toga prepušteno inicijativi krvno ili emocionalno povezanih pojedinaca.²⁰⁹

Podizanje djeteta za roditelje je jedna od najvažnijih funkcija i često se značajan udio obiteljske svakodnevnice odvija oko tog zadatka. Premda roditelji o tome ne razmišljaju na taj način, ono ima veoma važnu ulogu u reprodukciji radne snage. Njime se u neoblikovane dječje umove upisuju ne samo znanja i vještine, nego još važnije, ideologija i tjelesne tehnike poput discipline, poslušnosti, marljivosti i drugih odlika dobrog radnika.²¹⁰ Kapitalizam prepoznaje ovu funkciju obitelji, pa putem svojih ideoloških mehanizama i aparata usmjerava odgojne metode prema vlastitim potrebama. Prikazat ćemo to na primjeru intenzivnog majčinstva, jedne od najpopularnijih suvremenih odgojnih metoda.

Intenzivno majčinstvo stavlja u fokus potrebe djeteta, koje samo još ne može artikulirati svoje potrebe, stoga znanstvenici preciznim i mnogobrojnim uputama²¹¹ "olakšavaju" majkama ovu "najvažniju odgovornost na svijetu". Od majki se očekuje da doje djecu produljeni period navodeći beskrajne dobrobiti koje djeca imaju od dojenja,²¹² iznimno je bitno da ih hrane

---

²⁰⁹ O problematici socijalne reprodukcije u kapitalizmu vidi: Ankica Čakardić, „Teorija socijalne reprodukcije“, u: Ankica Čakardić, *Sablasti tranzicije. Socijalna historija kapitalizma*, Jesenski i Turk - Drugo more, Rijeka - Zagreb, 2019., str. 213. i dalje.

²¹⁰ O ovome je pisao Marcel Mauss u svom poznatom eseju „Techniques of the Body“. Vidi: Marcel Mauss, „Techniques of the Body“, u: *Economy and Society* 2:1, 1973., str. 70-88, posebno str. 80.

²¹¹ Ana Kotzmuth, Igor Čerenšek „Roditelji novog doba – Priručnik za roditelje djece u sportu, umjetnosti i školi“, <https://www.mentalnitrening.hr/wp-content/uploads/2019/06/Prirucnik-za-roditelje-zaviri.pdf> (pristup: 23.01.2023.)

²¹² „101 razlog za dojenje, prvi dio“ (1-20), <https://www.roda.hr/portal/dojenje/opcenito-o-dojenju/101-razlog-za-dojenje-prvi-dio.html> (pristup: 23.01.2023.)

najkvalitetnijom organskom hranom,²¹³ da se intenzivno bave djecom, animiraju ih i podučavaju, da uklope djecu u svoje svakodnevne aktivnosti i obaveze, pravdajući sve to višestrukim koristima koje će djeca steći od ovakvog pristupa.²¹⁴ Zatim kada djeca malo porastu, potiče ih se da ih upišu na različite aktivnosti gdje će steći određene korisne vještine,²¹⁵ a kada krenu u školu, poručuje im se da ono što u školi nauče nije dovoljno i ako žele da njihova djeca budu izvrsna, moraju uložiti dodatan trud u oblikovanje njihove emotivne inteligencije.²¹⁶ Sve ovo mora biti iscrpljujuće za moderne roditelje, no većina unatoč tome prihvaća intenzivno majčinstvo kao najispravniji pristup odgoju.²¹⁷ Postoje barem dva općenita razloga za to. Prvi razlog je privatizacija ili urušavanje društvenih institucija koje su u prošlosti, a posebno u socijalizmu, preuzimale značajan dio brige o djeci, a drugi je ekonomska tjeskoba roditelja zbog nestabilnosti kapitalističke ekonomije i želje da njihova djeca napreduju na društvenoj ljestvici ili barem održe povoljniji društveni status. Pritom se mogućnost roditelja da djeci pruže najbolji mogući odgoj prikazuje kao odraz njihove volje i sposobnosti, a ne onog što zaista jest – njihove klasne pozicije i ekonomskih mogućnosti. Drugim riječima, intenzivno majčinstvo oslanjanja se na liberalno uvjerenje da se ekonomska nejednakost može nadoknaditi individualnim zalaganjem i trudom, te da sva djeca imaju jednake šanse postati uspješna i, uz dovoljno roditeljskog inputa, uzdići se na društvenoj ljestvici. Kako se većina roditelja u odgoju najvećim dijelom ipak ne oslanja na znanstvenu literaturu, već medije, oni imaju značajan utjecaj na stjecanje ovakvih stavova. Primjerice, navodi Maja Knežević:

„Ne može se poreći: roditelji koji sve prepuštaju slučaju i ne ulažu ni najmanji napor u odgoj i obrazovanje svoje djece vjerojatno će imati osrednje uspješnu djecu (ili čak manje od toga). Kako izgleda odgoj djece koja su usmjerena na izvrsnost, da naprave

---

²¹³ Adya Rai, „Why Is Organic Food Important For Your Baby Or Toddler? Find Out Here“, <https://food.ndtv.com/food-drinks/why-is-organic-food-important-for-your-baby-or-toddler-find-out-here-2046052> (pristup: 23.01.2023.)

²¹⁴ Victoria Van Ness, „How to Turn Everyday Activities Into Educational Lessons“, <https://wehavekids.com/parenting/Turning-Everyday-Activities-into-Educational-Lessons-for-Your-Kids> (pristup: 23.01.2023.)

²¹⁵ „Što sport uči djecu?“, <https://www.mentalnitrening.hr/2021/01/08/sto-sport-uci-djecu/> (pristup: 23.01.2023.)

²¹⁶ „Uključenost oba roditelja u obrazovanje djeteta jako je važna za njegov uspjeh u školi“, <https://roditelji.story.hr/Odgoj/Skola/a15756/ukljucenost-oba-roditelja-u-obrazovanje-djeteta-jako-je-vazna-za-njegov-uspjeh-u-skoli.html> (pristup: 23.01.2023.)

²¹⁷ Patrick Ishizuka, „Social Class, Gender, and Contemporary Parenting Standards in the United States: Evidence from a National Survey Experiment“, u: *Social Forces* 98/1, 2019., str. 31-58.

najviše što mogu iz svojeg potencijala? Ona moraju imati smjer, disciplinu i upornost.“

218

Tako majčinstvo postaje posebno intenzivno za majke radnice, koje si ne mogu priuštiti *outsorsanje* odgoja dadiljama, privatnim školama i tečajevima, poput više i srednje klase.²¹⁹ Uz to, radničke obitelji posjeduju značajno manju količinu slobodnog vremena te kulturnog kapitala koji, prema Bourdieuu, ima značajan utjecaj na klasnu stratifikaciju.²²⁰ Stoga majke radnice ulažu dodatan napor kako bi svojoj djeci osigurale što povoljnije uvjete odrastanja, iako to u konačnici neće imati toliko značajan utjecaj na uspjeh njihove djece, jer on u najvećoj mjeri ovisi o klasnoj pripadnosti, te ekonomskom i kulturnom kapitalu.²²¹ Dodatno, ovakva situacija produbljuje podređeni položaj majki radničke klase stavljajući na njih još veći teret reproduktivnog rada i prikrivajući sve to sada već poznatim ideologemima o individualnoj odgovornosti i društvenoj mobilnosti, a potom ih putem odgoja prenose i na njihovu djecu.

4.2. Institucionalni građanski odgoj i obrazovanje

Od ranih dana, od osnovne škole, čim su sposobna shvatiti apstraktne pojmove i strukture, djecu se uči važnosti pojmova poput slobode, individualnosti, tolerancije, odgovornosti i sl.²²² Ali odgoj "dobrih građana" počinje mnogo ranije, od prvih slikovnica koje roditelji čitaju svojoj djeci ili prvih organiziranih aktivnosti kojima je cilj stvoriti uspješne buduće "lidere", a već su i prve moralne lekcije o primjerice, poštenju ili lekcije iz bontona o neprikladnom govoru (utišavanje tabuiziranih izraza i psovki; „nije pristojno govoriti "neću"“

---

²¹⁸ Maja Knežević, „Znanstvenici tvrde – najuspješnija djeca imaju roditelje koji rade sljedećih 5 stvari“, <https://miss7.24sata.hr/lifestyle/znanstvenici-tvrde-najuspjesnija-djeca-imaju-roditelje-koji-rade-sljedecih-5-stvari-28206> (pristup: 23.01.2023.)

²¹⁹ Lucy Ward, „Parents look for multi-skilled supernanny“, <https://www.theguardian.com/society/2007/may/15/childrenservices.uknews> (pristup: 23.01.2023.)

²²⁰ Kulturni kapital prema Bourdieuu podrazumijeva skup simboličkih elemenata poput vještina, ukusa, držanja, odjeće, manira, materijalne imovine, itd. koji se stječu kroz pripadnost određenoj društvenoj klasi. Društvo više cijeni određene oblike kulturnog kapitala što može biti uzrok nečije socijalne mobilnosti u jednakoj mjeri kao i prihod ili bogatstvo, smatra Bourdieu. Vidi: Pierre Bourdieu, *Distinkcija: društvena kritika suđenja*, Antibarbarus, Zagreb, 2011., str. 64; 76.

²²¹ Istraživanje Centra za obrazovanje i radnu snagu Sveučilišta Georgetown (SAD) pokazuje da vjerojatnost da dijete diplomira i postigne rani uspjeh u karijeri više ovisi o bogatstvu i društvenom statusu njegove obitelji nego o talentu i obrazovanju. Vidi: „Born to Win, Schooled to Lose“, <https://cew.georgetown.edu/cew-reports/schooled2lose/> (pristup: 23.01.2023.)

²²² „Kurikulum međupredmetne teme građanskoga odgoja i obrazovanja“, <https://drive.google.com/file/d/1SN93GYm-FYdrT8VgiatHPUtK8miNcx3Q/view> (pristup: 23.01.2023.)

i sl.) prvi koraci ka stvaranju poslušnih građana koji već u podsvijesti imaju upisana pravila što smiju, a što ne smiju činiti, bez kritičkog preispitivanja autoriteta.

U posljednje vrijeme sve popularnije postaju metode ranog odgoja poput Montessori ili Warldorfskih vrtića – specijaliziranih vrtićkih programa, koji se još uvijek smatraju dovoljno prestižnima da ih je potrebno dodatno naplaćivati, čime automatski postaju nedostupni većini djece. Ideologija koja se ovim odgojnim metodama prenosi djeci još je problematičnija od njihove financijske nedostupnosti. Primjerice:

„Djeca više vole raditi nego igrati se. To je jedna od vodećih zamisli Talijanke Marije Montessori, jedne od začetnica ranog odgoja i obrazovanja. “Dijete koje se koncentrira neizmerno je sretno”, primijetila je. Montessori dijete je sposobno, neovisno, znatiželjno, sposobno preuzeti inicijativu i akademski je snažno. ... Drugo, naglasak je na slobodi i neovisnosti djeteta.“²²³

Također, čitamo na drugom mjestu:

„Waldorfsko obrazovanje: kreiranje budućih lidera 21. stoljeća

Poznato je da postoje ključni problemi s našim trenutnim školskim sustavom. Potreban mu je detaljan pregled kako bi se mogle pronaći i definirati potrebe post-industrijskog znanstveno-orijentiranog društva. Međutim, promjene u sustavima sporo se postižu. Može li sustav obrazovanja vođen od strane države prilagoditi metodologiju dovoljno brzo kako bi djeca u današnjim školama profitirala? ...

Njegovanje navedenih vještina recept je za fleksibilnost i otpornost. Možda je kultivacija ovih vještina inspirirala neke od najpoznatijih inovativnih rukovoditelja da svoju djecu pošalju u Waldorfsku školu u Silicijskoj dolini. Oni shvaćaju što polako dolazi do izražaja u mislima mnogih roditelja – waldorfsko učenje ima potencijal za kreiranje onakvih mislioca, umjetnika i vođa kakvi su i potrebni svijetu dvadeset prvog stoljeća.“²²⁴

Stavljanje naglaska na koncepte poput rada, nezavisnosti, inicijative, slobode, profita, fleksibilnosti, rukovoditelja, vođa i sl. kao da je sastavni dio nekog priručnika o neoliberalnoj

---

²²³ „Maria Montessori“, <https://www.pedagogy4change.org/maria-montessori/> (pristup: 23.01.2023.); prijevod M.M.

²²⁴ Srđan Ferenčak, „Waldorfsko obrazovanje: kreiranje budućih lidera 21. stoljeća“, <https://iskra-waldorf-hrvatska.hr/waldorf-kreiranje-buducih-lidera-21-stoljeca> (pristup: 23.01.2023.)

ekonomiji i poduzetništvu, a ne najpopularnijih i najprestižnijih odgojnih metoda. Ako uzmemo u obzir rano usmjeravanje djece na tržišne koncepte, uspjeh i konkurentnost u kombinaciji s činjenicom da ove metode odgoja ciljaju na ekonomski potkoženije obitelji jer su cijene ovih vrtićkih programa najmanje duplo veće od cijene "običnih" vrtića, možemo sa sigurnošću reći da se klasna pripadnost određuje već odmalena.

S druge strane, roditelji koji svojim potomcima ne mogu priuštiti ove prospektivne rano-odgojne programe, često izlaze i van svojih mogućnosti nastojeći nadoknaditi klasni jaz, pa upisuju djecu na nešto pristupačnije dodatne aktivnosti poput glazbenih škola, dramskih, plesnih i likovnih radionica, škola stranih jezika, matematičkih akademija, STEM igraonica i drugih "tvornica malih malograđana". Širenje dječje perspektive roditelji smatraju "ulogom za budućnost", vjerujući da time doprinose njihovim početnim pozicijama u utrci prema vrhu, što je mit koji smo maločas opovrgnuli,²²⁵ čak i ako ne uzimamo u obzir da će i djeca viših klasa također pohađati ove aktivnosti, često i nekoliko njih istovremeno.

No ako polazimo od Althussera i sličnih tumačenja, najmoćniji alat za širenje ideologije nisu obitelj niti odgoj, nego škola. Naime, u školi se ideologija uči zakamuflirana u "činjenice". Iz autoriteta nastavnika progovara autoritet znanosti, racionalne, metodičke, "objektivne" znanosti, nad kojom učenici nemaju druge opcije osim nekritički prihvatiti sve što autoritet servira pred njih. Jedna tako "objektivna" povijest učenike uči o Jahveu²²⁶ više nego o NOB-u,²²⁷ lijepa književnost i umjetnost pune su normalizirane mizoginije i patrijarhata, materinji jezik pun je besmislenih preskriptivističkih pravila, razvija se nacionalna,²²⁸ no ne i klasna svijest, a međupredmetne teme obrađuju građanski odgoj, demokraciju, ljudska prava, poduzetništvo i druge relevantne koncepte buržoaske ideologije²²⁹ čije svladavanje učenicima

---

²²⁵ Vidi fusnotu 221 na stranici 52.

²²⁶ „Ovo je udžbenik iz povijesti za osnovnu školu: "Jahve, Bog, napravi čovjeka"“, <https://www.index.hr/vijesti/clanak/ovo-je-udzbenik-iz-povijesti-za-osnovnu-skolu-jahve-bog-napravi-čovjeka/2124354.aspx> (pristup: 24.01.2023.)

²²⁷ „Skandalozni udžbenik kaže da se Crkva protivila fašizmu, a partizane ne spominje“, <https://www.index.hr/vijesti/clanak/skandalozni-udzbenik-kaze-da-se-crkva-protivila-fasizmu-a-partizane-ne-spominje/2070079.aspx> (pristup: 24.01.2023.)

²²⁸ „Gledanje utakmica u školama? Ministarstvo: Da, uz nadoknadu. Sindikati: To je skandal“, <https://www.index.hr/vijesti/clanak/gledanje-utakmica-u-skolama-ministarstvo-da-uz-nadoknadu-sindikati-to-je-skandal/2414175.aspx> (pristup: 24.01.2023.)

²²⁹ Kurikulum međupredmetne teme Građanski odgoj i obrazovanje za srednje škole“, <https://mzo.gov.hr/UserDocImages/dokumenti/Publikacije/Medupredmetne/Kurikulum%20medupredmetne%20teme%20Gradanski%20odgoj%20i%20obrazovanje%20za%20osnovne%20i%20srednje%20skole.pdf> (pristup: 23.01.2023.)

radničke klase neće pomoći da se uzdignu na društvenoj ljestvici, ali će postići da, iako siromašni, nastave podržavati buržoasku ideologiju.

Analizom kurikuluma međupredmetnih tema Građanski odgoj, Kritičko mišljenje, Poduzetništvo, Osobni i socijalni razvoj, ali i pojedinih predmetnih kurikuluma poput Etike, Filozofije, Politike i gospodarstva, može se uočiti kako se navedeni kurikulumi gotovo i ne razlikuju u svrsi i ciljevima poučavanja. U kurikulumu međupredmetne teme „Osobni i socijalni razvoj za osnovne i srednje škole“ stoji:

„Vrijednosti učenja i poučavanja ove teme usko su povezane sa svim vrijednostima: znanje, solidarnost, identitet, odgovornost, integritet, uvažavanje, poduzetnost. Pridonosi razvoju osobnoga, kulturnoga i nacionalnoga identiteta, ali i identiteta osobe kao člana globalne zajednice, koji uvažava različitosti i vidi ih kao priliku za učenje. Razvija solidarnost i potiče empatiju u neposrednoj socijalnoj okolini i globalno. Uključuje razvoj odgovornoga ponašanja te brigu za osobno zdravlje, postignuća, kvalitetu života i odnose koje pojedinac razvija.“²³⁰

Gotovo identična vrsta sadržaja može se naći u bilo kojem od navedenih kurikuluma. No efekt je ovakvog obrazovanja, čini se, suprotan od onog koji se njima obećava postići. Istraživanje političke pismenosti maturanata pokazalo je sljedeće:

„Politička pismenost učenika završnih razreda srednjih škola mjerena pomoću razine političkog znanja te vrijednosti i stavova nije posve u skladu s onom koja bi bila očekivana u demokratskoj političkoj kulturi. Maturanti iskazuju ograničeno političko znanje u pogledu temeljnih političkih pojmova, poznavanja ustavno-političkog ustrojstva, a posebno se manjkavom pokazuje njihova politička informiranost.“²³¹

Ovo zapravo i nije iznenađujuće ako se prisjetimo da je samo nominalna uloga škole emancipirati učenike i opremiti ih kritičkim alatima za promišljanje i mijenjanje svijeta, dok je stvaran zadatak opremiti ih ideologijom, pripremiti ih za tržište²³² i njihovu klasnim položajem

---

²³⁰ Kurikulum međupredmetne teme Osobni i socijalni razvoj za osnovne i srednje škole, <https://mzo.gov.hr/UserDocImages/dokumenti/Publikacije/Medupredmetne/Kurikulum%20medupredmetne%20teme%20Osobni%20i%20socijalni%20razvoj%20za%20osnovne%20i%20srednje%20skole.pdf> (pristup: 24.01.2023.)

²³¹ Dragan Bagić; Ana Gvozdanović, *Istraživanje političke pismenosti učenika završnih razreda srednjih škola u Hrvatskoj - Izvještaj*, Zagreb, 2015., str. 51.

²³² S tim u vezi, pojava pojmova kao što su izvrsnost, efikasnost, samovrednovanje, cjeloživotno obrazovanje, društvo znanja, projekti, ishodi učenja u znanosti i obrazovanju kritiziraju se samo utoliko što nastavnicima

predodređenu ulogu na njemu – građansko društvo u izvornom smislu. Zato se kurikulum svakog od navedenih predmeta fokusira na građanska prava i obaveze budućih građana, građansku slobodu, odgovornost, individualnost, pojedinačne identitete, dok se klasni odnosi, pa čak niti emancipacija ne spominju niti jednom u niti jednom od navedenih kurikuluma.²³³

4.3. Društveni i tjelesni kapital

Komodifikacija je, najjednostavnije rečeno, sposobnost kapitalizma da obuhvati sva moguća polja ljudskog života i pretvori ih u robu za tržište. Tome možemo pridodati Bourdieovu proširenu definiciju kapitala, koja osim ekonomskog kapitala uključuje i simboličke oblike poput kulturnog, društvenog, političkog ili jezičnog kapitala. Značajna funkcija ovih simboličkih kapitala jest da pojedincima koji ga posjeduju u većoj mjeri osigurava određenu prednost i viši društveni položaj.²³⁴ U sistemu koji pretvara u profit sve što dotakne, jasno je zašto postoji tendencija okretanja simboličnim kapitalima i njihovoj akumulaciji.

Najočiglednije se ovo prezentira u specifično malograđanskom obliku brige o vlastitom tijelu, zdravlju i psihi, tzv. "radu na sebi". On uključuje članstvo u 5AM klubu,²³⁵ jutarnji *jogging*, zelene *smoothije*, mentalni trening, *bio-hacking*²³⁶ i cjeloživotno učenje za bolje poslovne rezultate, zatim tečaj kineskog, *hygge* životni stil (poznatiji i kao društveni život), odlazak biciklom ili električnim automobilom u bio-market po organski avokado i namirnice za bezglutensku, vegansku večeru (osim ako je dan za losos), *zero-waste* stil života i recikliranje za spas planeta, obavezne tjedne odlaske u kazalište i muzeje koji produljuju život i na kraju čitanje – nije važno što, samo čitajte i bit ćete mudriji! *Self-help* priručnici su uvijek dobar izbor ako nemate ideje. Zsigurno je izostavljeno nekoliko međukoraka, ali poanta je razumljiva: recept za uspjeh sastoji se u "promjeni kulture života", radu na sebi i imperativu individualnog napredovanja. Pitanje je samo napredovanju za koga i tko to može platiti?

Kapitalizam se domislio kako da stvori savršenog radnika i radnicu, tj. produlji njihovo "trajanje" kako bi što efikasnije iz njih izvlačio profit. „Spavat ću kad umrem“ stav je koji

---

stvaraju dodatan i nepotreban administrativan posao, dok se vrlo rijetko kritički propituju njihovi ideološki temelji i ciljevi – a to je usklađivanje obrazovanja s potrebama tržišta.

²³³ Svi kurikulumi dostupni su na stranicama Ministarstva znanosti i obrazovanja: <https://mzo.gov.hr/istaknute teme/odgoj-i-obrazovanje/nacionalni-kurikulum/medjupredmetne-teme/3852> (pristup: 24.01.2023.)

²³⁴ P. Bourdieu, *Distinkcija: društvena kritika suđenja*.

²³⁵ Koncept 5AM klub se odnosi na praksu ustajanja u 5 sati ujutro s ciljem povećanja dnevne produktivnosti.

²³⁶ *Bio-hacking* podrazumijeva "hakiranje" vlastitog organizma različitim tehnikama kako bi bio poslovno što produktivniji.

kapitalizam želi da prigrlimo, dok istovremeno na sve moguće načine pokušavamo odgoditi smrt. Ovdje se ponovno javljaju pojmovi kao što su efikasnost, produktivnost, investicija, konkurencija i sl. Njihov je krajnji cilj putem svakodnevnice, onog nama intuitivnog, pripremiti nas na mehanizme funkcionira tržišta. Koncepti poput *hygge-a* i *self-help* priručnika služe kao svojevrsna zamjena za život u zajednici i solidarno pomaganje, alati koji bi nam trebali pomoći da se lakše nosimo sa svojim individualizirajućim otuđenjem, a individualizirana briga o zdravlju i tijelu pak preuzima ulogu raspadajućeg zdravstvenog sustava. Sve zajedno ima ideološki učinak reprodukcije radne snage.

U svemu, dakako, postoji i konzumeristički element. Jedne godine trend je Marie Kondo (izbacite iz života sve što vam ne pruža osjećaj sreće), iduće *capsule wardrobe* (smanjivanje količine odjeće na nužni minimum), a kad smo pobacali sve te stvari pojaviti će se novi trend i natjerati nas da opet kupimo sve što smo bacili. *Self-help* industrija zarađuje 10.5 milijardi dolara godišnje od prodaje priručnika, organiziranja konferencija i drugih aktivnosti.²³⁷ Rekreacija u staroj trenirci ne dolazi u obzir. Nova sportska odjeća pokazuje drugima koliko ozbiljno shvaćamo osobni razvoj. Neizostavan je i preplaćeni sportski sat, povezan s aplikacijom putem koje uspoređujemo napredak s drugima iz našeg društvenog kruga, pa biti u formi i hraniti se zdravo postaje ultimativan uvjet društvenog statusa. Kao što je pretilost jednom bila obilježje imućnosti, danas je obilježje siromaštva, nedostatka discipline, individualnog neuspjeha.

Da se vratimo na pitanje tko to može platiti? Viša i viša srednja klasa zasigurno mogu, premda njima ovakav životni stil nije potreban. Oni su osigurani kapitalima kojima mogu kupiti sve što požele – mladost, zdravlje, stil, čak i društvene i poslovne veze. Za njih je ovakav životni stil stvar prestiža. Oni su poput modernih Viktorijanaca koji na ovaj način potvrđuju svoju društvenu vrijednost. Srednja i radnička klasa zasigurno ne mogu pratiti trendove koje postavlja elita, ali se trude ne zaostajati, iako je pomalo izazovno nakon osmosatne smjene i prekovremenih sati naći vrijeme i energiju za rad na sebi. No imperativ je jasan, a tko ga ne poštuje samo sebe može kriviti za poslovni neuspjeh, nepovoljan društveni položaj ili zdravstvene probleme. „Uz malo discipline“, kažu motivacijski treneri i *self-help* gurui, „sve se može“.

---

²³⁷ „Self-help Book Statistics“, <https://wordrated.com/self-help-books-statistics/> (pristup: 27.01.2023.)

4.4. O toleranciji, posebno vjerskoj

Dobri građani se ne opiru ustaljenim društvenim normama. Primjerice, krste djecu iako nisu praktični vjernici, još manje se opiru upisivanju djece na vjeronauk, prvoj pričesti i krizmi, iz straha da bi u protivnom djeca i čitava obitelj mogla biti stigmatizirana kao buntovnici. A ponajmanje se opiru crkvenom vjenčanju, jer, „Što će reći obitelj i rodbina?!“. S druge strane, odlazak na misu za malograđane se ne razlikuje značajno od, primjerice, odlaska u kazalište. Religiju ne prihvaćaju nužno dogmatski, već kulturalno, kao dio vlastite tradicije i identiteta, pa je nedjeljna misa u tom pogledu neka vrsta kulturnog uzdizanja, a slanje djece na vjeronauk "širenje vidika": „Djeca mogu učiti vjeronauk, neće tamo čuti ništa loše, a kasnije kad sazriju neka sama odluče u što će vjerovati“, sažeo je stav mnogih roditelja Ivica Kostović, akademik i nekadašnji dekan Medicinskog fakulteta u sklopu jedne od brojnih rasprava o vjeronauku u školama na nacionalnoj televiziji.²³⁸ Čak i kada ne bi postojala problematična komponenta samog religijskog sadržaja koji se na taj način prenosi, religiozni ideološki aparat, primjećuje Althusser, ima važnu ulogu u širenju dominantnih vrijednosti i normi, pogotovo kada je uparen s obiteljskim ili školskim ideološkim aparatima,²³⁹ stoga nikako nije stvar "slobodnog i racionalnog izbora" kako sugerira Kostović.

Prosvjetitelji, koji su bili veliki kritičari crkvenih autoriteta i učenja, ipak su shvaćali da vladajućim klasama treba nekakav mehanizam kojim će osigurati poslušnost širih masa jednom kada shvate da se u novom društvenom uređenju njihov interes i dalje ne ostvaruje. Zato su umjesto kompletnog napuštanja metafizičkih temelja zagovarali individualnu slobodu u odabiru vjere i princip vjerske tolerancije. Voltaire, jedan od najvećih kritičara Crkve, čija se poznata izreka „*Écrasez l'infâme*“ (uništite bestidnicu) odnosi na katoličku crkvu u Francuskoj, smatrao je istovremeno i da „ako bog ne postoji, trebalo bi ga izmisliti“,²⁴⁰ a u filozofiji prirode, pa i u američkom republikanizmu postoji ideja o nekom uzvišenom kreatoru reda u prirodi od kojeg potječu neotuđiva čovjekova prava. Drugim riječima, tamo gdje svjetovni autoritet povremeno zakaže, religija osigurava neometano funkcioniranje sistema, reproducirajući pod krinkom "slobodnog izbora" i tolerantnog poštivanja "svačijeg izbora" (koji su nekako ipak dominantno jednaki) ideološke sadržaje poput ćudorednosti, poslušnosti, domoljublja, skromnosti – pogotovo ako je i plaća vrlo skromna.

---

²³⁸ Dijana Suton, „Kostović i Prosperov Novak nasrnuli na Jokića: Htjeli ste učiti djecu da Bog ne postoji“, <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/kostovic-i-prosperov-novak-nasrnuli-na-jokica-htjeli-ste-reci-djeci-da-bog-ne-postoji-20170602> (pristup: 20.01.2023.)

²³⁹ L. Althusser, *Ideologija & ideološki aparati Države*, str. 123-124.

²⁴⁰ G. Lefebvre, *The French Revolution from its origins to 1793*, str. 62.

4.5. „Nema više radničke klase“

Sumirajući sve dosad prikazane primjere u kojima se na različite načine reprodukcijom buržoaske ideologije mistificira realnost klasnih odnosa, ne treba čuditi da je i sam narativ klase u suvremenom društvu potpuno istisnut i zamijenjen raznim višestrukim, parcijaliziranim i depolitiziranim identitetima. Položaj u proizvodnim odnosima, uz iznimku osobnih primanja, danas ima sve manji značaj za klasno (samo)određenje, dok sve veći utjecaj imaju životni stilovi, identiteti, kulturni, politički i ostali odabiri svakodnevnog života.

Tome je velikim dijelom doprinijela promjena u privrednoj strukturi. Nakon desetljeća uspješne deindustrijalizacije tijekom koje je značajno smanjen broj radnih mjesta u industriji, domaće se tržište u najvećoj mjeri preusmjerilo na uslužni sektor i sitno poduzetništvo. Rastakanje socijalne države koje se odvijalo paralelno s deindustrijalizacijom i privatizacijom javnih dobara okrenulo je pojedinačne radnike u značajnoj mjeri prema osiguravanju egzistencije sebe i svoje obitelji, a sve zajedno je doprinijelo još većim klasnim jazom između radničke i srednje klase. Nekad u toku ovog procesa u javnom diskursu radnici su postali "djelatnici", kapitalisti "poslodavci" i "poduzetnici", a javni službenici "uhljebi".²⁴¹ Pojavili su se potom i marketing eksperti, financijski konzultanti, asistenti voditelja projekata, savjetnici u prodaji, digitalni nomadi, menadžeri komunikacija i razna druga zanimanja koja zvuče vrlo stručno i važno, premda je njihova društvena vrijednost u najmanju ruku upitna.²⁴² Posljedica nametanja ovakvog diskursa, pri čemu značajnu ulogu imaju mediji,²⁴³ bila je razbijanje radničkog pokreta i solidarnosti, a zamijenila ih je pojačana konkurencija među radnicima.²⁴⁴ U odnosu na pojam "radnika", koji se često veže uz manualni rad i niska primanja, titula menadžera, stručnjaka ili poslovnog čovjeka pojedincu daje određeni osjećaj osobne

---

²⁴¹ O ideologiji u jeziku vidi: Mate Kapović, *Čiji je jezik*, Algoritam, Zagreb, 2010., str. 108. i dalje

²⁴² David Graeber u knjizi „*Bullshit Jobs. A Theory*“ piše o poslovima koji su toliko besmisleni, zatupljujući, nepotrebni da njihovo postojanje ne mogu opravdati čak ni oni koji ih obavljaju, iako se svi pretvaramo da nije tako. Cilj postojanja takvih zanimanja prema Graeberu je održavanje ideološkog narativa da je svaki rad mukotrpan, da se nakon njega trebamo osjećati iscrpljeno i eksploatirano, pa nema potrebe da se preispituje sistem koji u 21. stoljeću, unatoč svim tehnološkim mogućnostima i povećanoj automatizaciji proizvodnje, još uvijek brutalno eksploatira radnike. Vidi: David Graeber, *Besmisleni poslovi*, Jesenski i Turk – Drugo more, Zagreb – Rijeka, 2020.

²⁴³ Samo jedan od mnogobrojnih primjera medijskog diskursa koji uzdiže poduzetnike istovremeno blateći radnike u javnom sektoru: „**PODUZETNIK NIJE MOGAO VIŠE ŠUTJETI: 'Uhljeb mi je poručio da imam sreće što nismo u komunizmu jer ne bih živ izašao kroz vrata'**“, <https://net.hr/danas/hrvatska/poduzetnik-nije-mogao-vise-sutjeti-uhljeb-mi-je-porucio-da-imam-srece-sto-nismo-u-komunizmu-je-ne-bi-ziv-izasao-kroz-vrata-160c9f2a-b1ca-11eb-a9d7-0242ac15001c> (pristup: 24.01.2023.)

²⁴⁴ Ovdje treba spomenuti i platformski rad koji možda najviše od svih nabrojanih izaziva efekt otuđenja i onemogućuje radnicima da se organiziraju, s obzirom da je njihov šef i radno mjesto softver, platforma.

vrijednosti. No iz druge perspektive, njihovi su poslovi sada manje sigurni, njihova radnička prava i beneficije manji, a njihova individualna moć otpora ugnjetavanju beznačajna.

Upravo u trenutku pisanja ovih redaka, u Zagrebu se odvija štrajk radnika Čistoće²⁴⁵ koji je, s jedne strane, započeo kao iskaz solidarnosti s trojicom iznenadno otpuštenih kolega, no s druge strane nije proizveo neku značajniju međuradničku podršku, unatoč pokušaj gušenja štrajka i proglašavanja nezakonitim od strane (nominalno lijeve) gradske vlasti. Štoviše, najčešći prigovor štrajku koji se ovih dana može pročitati je kako radnici Čistoće imaju velike plaće u odnosu na neka druga zanimanja, pa čak i da su njihove plaće veće od liječničkih i profesorskih, kao da nas iskustvo *lockdowna* nije naučilo ništa o vrijednosti esencijalnih radnika. Iza ovakvih prigovora stoji malograđanski princip meritokracije – uzdizanje vlastitog znanja, sposobnosti, diplome ponad drugih, tobože manje vrijednih poslova. Srednja klasa se na principu meritokracije oduvijek pokušavala diferencirati od radničke klase, predstavljajući svoja znanja i svoj rad nezamjenjivim, društveno značajnim, vrijednim položaja u višim društvenim krugovima. Logika koju izvlače iz temeljnih principa građanskog društva glasi otprilike ovako: ako su svi građani jednaki, onda ne postoje klase, postoje samo oni marljiviji i sposobniji i oni koji to nisu. U stvarnosti, nezamjenjivost srednje klase sastoji se upravo u legitimiranju i održanju *statusa quo*.

Želimo li time reći da radnika više nema? Nipošto. Nedavno istraživanje klasne stratifikacije u Hrvatskoj pokazalo je da se 48 posto ispitanika iz sfere industrijskih radnika, kao i 42 posto niže radničke klase, pa i 24 posto javnih službenika i kvalificiranih uslužnih djelatnika²⁴⁶ samo-identificira kao radnička klasa.²⁴⁷ No biti radnikom danas predstavlja samo jedan od višestrukih identiteta čija ukupnost određuje društvenu pripadnost pojedinaca. Prema navedenom istraživanju, oni koji se prepoznaju kao pripadnici radničke klase imaju niže razine ekonomskog, kulturnog i društvenog kapitala.²⁴⁸ No kako primjećuje Karin Doolan, jedna od autorica istraživanja, nedostaje im klasna svijest, tj. osjećaj klasne pripadnosti i svijest o

---

²⁴⁵ Karla Zupčić, „Radnici Čistoće i danas štrajkaju: ‘Lažu o našim plaćama! Evo pogledajte moju platnu listu...’“, <https://www.jutarnji.hr/vijesti/zagreb/radnici-cistoce-i-danas-strajkaju-lazu-o-nasim-placama-evo-pogledajte-moju-platnu-listu-15298798> (pristup: 25.01.2023.)

²⁴⁶ Međutim, ovo također znači da se 76 posto javnih službenika i uslužnih djelatnika ne smatra radničkom klasom. Jedan dio njih će se zasigurno izjasniti i da se ne smatraju radnicima, nego, recimo, djelatnicima (istraživanje nije ispitalo ovaj podatak). Upravo u tome leži najveća snaga buržoaske ideologije i najveća problematika suvremene klasne podjele, što uspješno mistificira odnos između radnika – proizvođača i kapitalista – eksploatatora i time rasipa i slabi moći radničke klase da se odupre njihovoj moći.

²⁴⁷ Karin Doolan; Željka Tonković, „Convergences and divergences of a Bourdieusian and occupation-based approach to social class: evidence from Croatia“, u: *European Societies*, 23/5, 2021., str. 590-621, ovdje str. 15.

²⁴⁸ Isto.

suprotstavljenim klasnim interesima,²⁴⁹ a to potvrđuje još recentnija postbourdieovska analiza klasa u suvremenom hrvatskom društvu iz 2022. godine.²⁵⁰

Ne iznenađuje stoga niti očigledan izostanak radničkog narativa u političkom životu. Od masovnih prosvjeda koji se svode na parcijalne, često upravo malograđanske probleme i zahtjeve, programa nominalno lijevih političkih stranaka za koje su radništvo i klasna borba strani pojmovi, pa sve do udruga civilnog društva²⁵¹ koje svojim djelovanjem više održavaju status quo nego što zagovaraju promjene.

Zeleno-lijevе i lijevo-liberalne stranke (što je u principu isto) srednjoj su klasi u pravilu privlačnije od eksplicitno lijevih stranaka, baš kao što su predizborna obećanja zeleno-lijevoliberalnih da će sve biti u redu samo ako izađu na izbore i daju glas za "prave promjene" privlačnije od otvorenog poziva na klasnu borbu. Srednja, a pogotovo viša srednja klasa smatra da je njihov život uređen, da su se kao pojedinci sami pobrinuli i u da će se budućnosti moći pobrinuti za sve što im bude potrebno,²⁵² pa sve što od politike očekuju su poštene, nekorumpirani političari, uređeni zeleni parkovi i biciklističke staze.

Simptomatična je u tom pogledu izjava Danijele Doleneć, dogradonačelnice Zagreba iz zeleno-lijevе "platforme" Možemo! koja je netom nakon preuzimanja vlasti ustvrdila da za politike današnje suvremene ljevice kvart predstavlja ono što je za ljevicu 20. vijeka bila tvornica.²⁵³ Doleneć time poručuje da je za novu gradsku vlast pitanje radničke borbe stvar prošlosti (radnika ionako više nema i štrajkovi su nezakoniti) i da se "ljeвица" sada može okrenuti kvartovskom organiziranju, za što je sasvim irelevantno tko je kapitalist, a tko radnik. Kvartovske biciklističke staze jednako su dostupne svima, bez obzira tko si može priuštiti bicikl, a tko ne. Ovu klasno neosjetljivu politiku gradska je vlast nastavila i po pitanju razvrstavanja otpada. Pritom se koristio tipičan liberalan diskurs o individualnoj građanskoj

---

²⁴⁹ Karin Doolan, „Klasa, rod i dob isprepliću se u oblikovanju nejednakosti“, <https://www.portalnovosti.com/karin-doolan-klasa-rod-i-dob-ispreplicu-se-u-oblikovanju-nejednakosti> (pristup: 24.01.2023.)

²⁵⁰ Mirko Petrić; Inga Tomić-Koludrović; Željka Zdravković, Predrag Cvetičanin; i Ariana Leguina, „Klasa u suvremenom hrvatskom društvu: postbourdieovska analiza“, *Sociologija i prostor*, 60/1 (223), 2022., str. 39-88., ovdje str. 80.

²⁵¹ Ovdje sada govorimo o civilnom društvu u suvremenom smislu.

²⁵² Iako prečesto zanemaruju da su startali s nekakvim naslijeđenim početnim kapitalom ili jednostavno imali sreće u životu.

²⁵³ Hajrudin Hromadžić, „Novi politički trendovi u Hrvatskoj“, <https://nomad.ba/hromadzic-novi-politicki-trendovi-u-hrvatskoj> (pristup: 26.01.2023.)

odgovornosti²⁵⁴ i recikliranju kao odlici progresivnih, uzoritih građana,²⁵⁵ zanemarujući ono od čega mora krenuti svaka suvisla lijeva politika: da je problem zagađenja posljedica kapitalističke logike profita, dakle sistemski problem, a ne individualna odgovornost pojedinaca.²⁵⁶

---

²⁵⁴ Odabrana politika recikliranja se objašnjavala ovako: „Smisao je da svaki korisnik plaća samo za količinu otpada koju proizvede ... a odnos prema otpadu bude savjestan i odgovoran.“, „Veliki vodič kroz ZG vrećice za otpad: Koliko koštaju, koji otpad ide u njih, gdje im je mjesto i što ako odu u krivu kantu“, <https://net.hr/danas/hrvatska/sve-sto-morate-znati-o-novim-zg-vrecicama-e45789a4-3a5d-11ed-94f0-362d69005d59> (pristup: 26.01.2023.)

²⁵⁵ Problematična je bila i plaćena kampanja na Tportalu koja obiluje rodnim i malograđanskim stereotipima, a koja je u međuvremenu uklonjena nakon što je izazvala gomilu negativnih kritika. Za više o ovome vidi: Hrvoje Šimičević; Goran Borković, „Prljavi postovi“, <https://www.portalnovosti.com/prljavi-postovi> (pristup: 26.01.2023.)

²⁵⁶ Tena Erceg, „Plastikalipsa danas“, <https://www.portalnovosti.com/plastikalipsa-danas?fbclid=IwAR1W5r5op5Mkn4uAUV4VK5N7HO0LSYR0UJWnEmTv1YYWcbuAx1IPH2hJzL8> (pristup: 26.01.2023.)

5. Zaključak

Unutar kapitalističkog sistema možemo birati samo između određenih unaprijed postavljenih mogućnosti koje proizlaze iz logike sistema, kao njegove objektivizacije. Kao što proletarijat nema drugog izbora nego sudjelovati u reprodukciji kapitalističke ekonomije prodajom radne snage kako bi osigurali svoju egzistenciju, tako ni u drugim poljima života nemamo izbora mimo onih koje nameće ideologija buržoaske klase.

Da razjasnimo, nema apsolutno ničeg lošeg u priželjkivanju kvalitetnog obrazovanja, zdrave prehrane, brizi za obitelj, zdravlje i okoliš, učenju jezika, uređenim parkovima, pa i zahtijevanju još mnogo više od uređenog društva. Društvo o takvim stvarima mora voditi računa i osigurati da budu svima jednako dostupne. Problem nastaje kada ih jedna društvena skupina prisvoji s namjerom da joj posluže kao sredstva za uspostavu klasne dominacije i kada ih koriste kao opravdanje, a ne uzrok nejednakosti. Tada one postaju ideološka obilježja i ideološko oružje buržoazije u klasnom ratu.

Internalizacija i reprodukcija buržoaske ideologije odraz je prilagodbe na uvjete u kojima živimo, a ne slobodan izbor, pa čak niti ideološka manipulacija, iako su oblikovani pod utjecajem dominantne buržoaske ideologije. Čak i pojedinci koji su osvijestili svoju uljuljkanost u buržoaske prakse, nastavljaju ih prakticirati, nemaju opciju odustati od njih bez posljedica za vlastiti društveni status.²⁵⁷ Upravo ovo dokazuje da se radi o hegemoniji. Zato bi bilo besmisleno od pojedinaca tražiti da odbace konformističko pristajanje na "manje zlo" kada su konformizam i prilagodba društvenim normama nužni mehanizmi u koje nas tjeraju materijalne okolnosti. Drugim riječima, mijenjati treba postojeće društvene odnose, a ne pojedince: odnose konkurencije zamijeniti solidarnošću; individualizirane, razjedinjene, otuđene pojedince organizirati u kolektiv; socijalizirati reprodukciju, udruženo osigurati sredstva za život i slobodno vrijeme – kroz kolektivnu praksu izgraditi radničku kulturu, klasnu svijest i moć otpora, a tek onda možemo pričati o slobodi. Treba nam radničko, a ne građansko društvo.

---

²⁵⁷ Samo rijetki pojedinci imaju privilegiju odstupiti od utvrđenih društvenih normi, primjerice poštena lijeva inteligencija, sveučilišni profesori i drugi znanstvenici čiji status i materijalni uvjeti neće nužno biti značajno narušeni "izdajom" njihove (srednje) klase.

Popis literature:

Adams, John, „From John Adams to James Sullivan, 26 May 1776“, *National archives*, <https://founders.archives.gov/documents/Adams/06-04-02-0091> (pristup: 05. svibnja 2022.)

Althusser, Louis, *Ideologija & ideološki aparati države*, Arkzin, Zagreb, 2018.

Anderson, Perry, „The Antinomies of Antonio Gramsci“, *New Left Review*, I/100, 1976., str. 5–78.

Bagić, Dragan; Gvozdanović, Ana, *Istraživanje političke pismenosti učenika završnih razreda srednjih škola u Hrvatskoj - Izvještaj*, Zagreb, 2015.

„Born to Win, Schooled to Lose“, *Georgetown University Center on Education and Workforce*, <https://cew.georgetown.edu/cew-reports/schooled2lose/> (pristup: 23.01.2023.)

Bourdieu, Pierre, *Distinkcija: društvena kritika suđenja*, Antibarbarus, Zagreb, 2011.

Bristow, William, "Enlightenment", <https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/enlightenment/> (pristup: 29.11.2023.)

Burckhardt, Jacob, *Kultura renesanse u Italiji*, Zagreb, Prosvjeta, 1997.

Čakardić, Ankica, *Sablasti tranzicije. Socijalna historija kapitalizma*, Jesenski i Turk - Drugo more, Rijeka - Zagreb, 2019.

„Declaration of Independence: A Transcript“, *National Archives*,
<https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript> (pristup: 09. svibnja 2022.)

„The Declaration of the Rights of Man and of the Citizen, 1789“, *ConstitutionNet*,
https://constitutionnet.org/sites/default/files/declaration_of_the_rights_of_man_1789.pdf
(pristup: 10. svibnja 2022.)

Doolan, Karin, „Klasa, rod i dob isprepliću se u oblikovanju nejednakosti“, 2020.,
<https://www.portalnovosti.com/karin-doolan-klasa-rod-i-dob-ispreplicu-se-u-oblikovanju-nejednakosti> (pristup: 24.01.2023.)

Doolan, Karin; Tonković, Željka, „Convergences and divergences of a Bourdieusian and occupation-based approach to social class: evidence from Croatia“, u: *European Societies*, 23/5, 2021., str. 590-621

Erceg, Tena, „Plastikalipsa danas“, <https://www.portalnovosti.com/plastikalipsa-danas?fbclid=IwAR1W5r5op5Mkn4uAUV4VK5N7HO0LSYR0UJWnEmTv1YYWcbuAx1IPH2hjzL8> (pristup: 26.01.2023.)

Fairclough, Norman, *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*, Longman, London, New York, 1995.

Faulkner, Neil, *A Marxist History of the World: From Neanderthals to Neoliberals*, Pluto Press, London, 2013.

Ferenčak, Srđan, „Waldorfsko obrazovanje: kreiranje budućih lidera 21. stoljeća“, *Iskra*,
<https://iskra-waldorf-hrvatska.hr/waldorf-kreiranje-buducih-lidera-21-stoljeca> (pristup: 23.01.2023.)

Gay, Peter, *Pleasure Wars: The Bourgeois Experience: Victoria to Freud*, W. W. Norton & Company, London - New York, 1998.

„Gledanje utakmica u školama? Ministarstvo: Da, uz nadoknadu. Sindikati: To je skandal“, *Index.hr*, <https://www.index.hr/vijesti/clanak/gledanje-utakmica-u-skolama-ministarstvo-da-uz-nadoknadu-sindikati-to-je-skandal/2414175.aspx> (pristup: 24.01.2023.)

Graeber, David, *Besmisleni poslovi*, Jesenski i Turk - Drugo more, Zagreb - Rijeka, 2020.

Graeber, David; Wengrow, David, *The Dawn of Everything. A New History of Humanity*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 2021.

Gramsci, Antonio, *Historijski materijalizam i filozofija Benedetta Crocea*, Naprijed, Zagreb, 1958.

Gramši, Antonio, *Problemi revolucije: Intelektualci i revolucija*, BIGZ, Beograd, 1973.

Gross, Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Globus, Zagreb, 1985.

Gross, Mirjana; Szabo, Agneza, *Prema hrvatskome građanskom društvu : društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Globus, Zagreb, 1992.

Harman, Chris, *A People's History of the World*, Verso, London, 2008.

Harvey, David, *The New Imperialism*, Oxford University Press, Oxford, 2003.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Osnove crte filozofije prava*, Veselin Masleša - Svjetlost, Sarajevo, 1989.

Hill, Christopher, *The English Revolution, 1640: An Essay*, Lawrence & Wishart, London, 1955.

Hobbes, Thomas, *Levijatan ili Građa, oblik i moć crkvene i građanske države*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2004.

Horkheimer, Max ; Adorno, Teodor, *Dijalektika prosvjetiteljstva: filozofijski fragmenti*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974.

Hromadžić, Hajrudin, „Novi politički trendovi u Hrvatskoj“, *Nomad*, <https://nomad.ba/hromadzic-novi-politicki-trendovi-u-hrvatskoj> (pristup: 26.01.2023.)

Ishizuka, Patrick, „Social Class, Gender, and Contemporary Parenting Standards in the United States: Evidence from a National Survey Experiment“, u: *Social Forces* 98/1, 2019., str. 31-58.

James, C.L.R., *The Black Jacobins: Toussaint L'Ouverture and the San Domingo Revolution*, Vintage Books, New York, 1989.

Kangrga, Milan, „Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja Jugoslavenske srednje klase“, u: *Praxis*, godina VIII, broj 3-4, 1971., str. 425 - 446.

Kapović, Mate, *Čiji je jezik*, Algoritam, Zagreb, 2010.

Kant, Immanuel, *Kritika praktičkog uma*, Naprijed, Zagreb, 1974.

Kant, Immanuel, *Metafizika čudoređa*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.

Kant, Immanuel, *Pravno-politički spisi*, Politička kultura, Zagreb, 2000.

Knežević, Maja, „Znanstvenici tvrde - najuspješnija djeca imaju roditelje koji rade sljedećih 5 stvari“, *Miss7*, <https://miss7.24sata.hr/lifestyle/znanstvenici-tvrde-najuspjesnija-djeca-imaju-roditelje-koji-rade-sljedecih-5-stvari-28206> (pristup: 23.01.2023.)

Kotzmuth, Ana; Čerenšek, Igor „Roditelji novog doba - Priručnik za roditelje djece u sportu, umjetnosti i školi“, *Mentalni Trening*, <https://www.mentalnitrening.hr/wp-content/uploads/2019/06/Prirucnik-za-roditelje-zaviri.pdf> (pristup: 23.01.2023.)

Krašovec, Primož, „Je li problem stvarno u tome što su na vlasti loši, korumpirani ljudi?“, <http://slobodnifilozofski.com/2015/03/primoz-krasovec-je-li-problem-stvarno-u.html> (pristup: 19.12.2022.)

Krašovec, Primož, „Materijalnost ideologije kod kasnog Foucaulta i Marxa“, u: Borislav Mikulić, Mislav Žitko, *Inačice materijalizma. Radovi drugog Okruglog stola Odsjeka za filozofiju 2016.*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2017., str. 254-269.

Kurikulum međupredmetne teme Građanski odgoj i obrazovanje za srednje škole“, *Ministarstvo znanosti i obrazovanja*, <https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Publikacije/Medupredmetne/Kurikulum%20>

[medupredmetne%20teme%20Gradanski%20odgoj%20i%20obrazovanje%20za%20osnovne%20i%20srednje%20skole.pdf](#) (pristup: 23.01.2023.)

„Kurikulum međupredmetne teme građanskoga odgoja i obrazovanja“, *Ministarstvo znanosti i obrazovanja*, <https://drive.google.com/file/d/1SN93GYm-FYdrT8VgiatHPUtK8miNcx3Q/view> (pristup: 23.01.2023.)

Kurikulum međupredmetne teme Osobni i socijalni razvoj za osnovne i srednje škole, *Ministarstvo znanosti i obrazovanja*, <https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Publikacije/Medupredmetne/Kurikulum%20medupredmetne%20teme%20Osobni%20i%20socijalni%20razvoj%20za%20osnovne%20i%20srednje%20skole.pdf> (pristup: 24.01.2023.)

Lauren, Paul Gordon, *The evolution of international human rights: visions seen*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2003.

Lefebvre, Georges, *The French Revolution from its origins to 1793*, Columbia University Press, New York, 1962.

Leicester Ford, Paul, (ur.), „*The Works of Thomas Jefferson, Volume XII*“, G. P. Putnam's Sons, New York, 1904.

Levy, Andrew, *The First Emancipator: The Forgotten Story of Robert Carter, the Founding Father Who Freed His Slaves*, Random House, New York, 2005.

Locke, John, *Dvije rasprave o vladi*, Naklada Jurčić, Zagreb, 2013.

Losurdo, Domenico, *Liberalism: A Counter-History*, Verso, London, 2014.

„Maria Montessori“, *Pedagogy for Change*, <https://www.pedagogy4change.org/maria-montessori/> (pristup: 23.01.2023.)

Martin, James (ur.), *The Poulantzas Reader*, Verso, London - New York, 2008.

Marx, Karl, „Predgovor za 'Prilog kritici političke ekonomije““, u: Adolf Dragičević, Vjekoslav Mikecin, Momir Nikić (ur.), *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, Stvarnost, Zagreb, 1979., str. 699-703.

Marx, Karl, *Kapital*, Prosveta, Beograd, 1973.

Marx, Karl; Engels, Fridrich, *Sveta porodica*, Kultura, Beograd, 1964.

Marx, Karl; Engels, Fridrich, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1967.

Mauss, Marcel, „Techniques of the body“, u: *Economy and Society* 2:1, Routledge, London, 1973., str. 70-88.

Meiksins Wood, Ellen, *The Pristine Culture of Capitalism: A Historical Essay on Old Regimes and Modern States*, Verso, London, New York, 1991.

Meiksins Wood, Ellen, *The Origin of Capitalism*, Verso, London, 2002.

Meiksins Wood, Ellen, *Democracy Against Capitalism. Renewing historical materialism*, Cambridge University Press, 2003.

Meiksins Wood, Ellen, *Liberty and Property. A Social History of Western Political Thought from Renaissance to Enlightenment*, Verso, London, New York, 2012.

Montesquieu, *O duhu zakona*, Zavod za izdavačku djelatnost „Filip Višnjić“, Beograd, 1989.

Napier, Christopher J., „Accounting Historiography“, u: John Richard Edwards, Stephen P. Walker (ur.), *The Routledge Companion to Accounting History*, Routledge, Abingdon, 2009., str. 30 - 49.

„Ovo je udžbenik iz povijesti za osnovnu školu: "Jahve, Bog, napravi čovjeka"“, *Index.hr*, <https://www.index.hr/vijesti/clanak/ovo-je-udzbenik-iz-povijesti-za-osnovnu-skolu-jahve-bog-napravi-covjeka/2124354.aspx> (pristup: 24.01.2023.)

Petrić, Mirko; Tomić-Koludrović, Inga; Zdravković, Željka, Cvetičanin, Predrag; i Leguina, Ariana, „Klasa u suvremenom hrvatskom društvu: postbourdieuovska analiza“, *Sociologija i prostor*, 60/1 (223), 2022., str. 39-88.

„PODUZETNIK NIJE MOGAO VIŠE ŠUTJETI: 'Uhljeb mi je poručio da imam sreće što nismo u komunizmu jer ne bih živ izašao kroz vrata'“, *Net.hr*, <https://net.hr/danas/hrvatska/poduzetnik-nije-mogao-vise-sutjeti-uhljeb-mi-je-porucio-da-imam-srece-sto-nismo-u-komunizmu-jer-ne-bi-ziv-izasao-kroz-vrata-160c9f2a-b1ca-11eb-a9d7-0242ac15001c> (pristup: 24.01.2023.)

Poulantzas, Nicos, „The New Petty Bourgeoisie“, u: *Insurgent Sociologist*, 9/1, str. 56–60.

Pulancas, Nikos, *Klase u savremenom kapitalizmu*, NOLIT, Beograd, 1978.

Rai, Adya, „Why Is Organic Food Important For Your Baby Or Toddler? Find Out Here“, *NDTV Food*, <https://food.ndtv.com/food-drinks/why-is-organic-food-important-for-your-baby-or-toddler-find-out-here-2046052> (pristup: 23.01.2023.)

Reich, Wilhelm, *Masovna psihologija fašizma*, Jesenski i Turk, Zagreb, 1999.,

Rodin, Davor, „Marxov pojam građanskog društva“, u: *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol. 22 No. 1-2, 1985., str. 118-129.

Rousseau, Jean Jacques, *O društvenom ugovoru ili o načelima političkog prava od J. J. Rousseaua, građanina Ženeve*, Školska knjiga, Zagreb, 1978.

Rousseau, Jean Jacques, *Rasprava i porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima*, Školska knjiga, Zagreb, 1978.

Rousseau, Jean Jacques, „Rasprava o političkoj ekonomiji“, u: *Politička misao : časopis za politologiju*, Vol. 16 No. 1, 1979., str. 85-109

Rousseau, Jean Jacques, „Nacrt ustava za Korziku“, u: *Politička misao : časopis za politologiju*, Vol. 16 No. 1, 1979., str. 118-153.

Rousseau, Jean Jacques, *Emil ili o vaspitanju*, Estetika, Valjevo - Beograd, 1989.

Saboul, Albert, *Francuska revolucija: (historijski pregled)*, Naprijed, Zagreb, 1966.

„Self-help Book Statistics“, *Wordsrated*, <https://wordsrated.com/self-help-books-statistics/> (pristup: 27.01.2023.)

„Skandalozni udžbenik kaže da se Crkva protivila fašizmu, a partizane ne spominje“, *Index.hr*, <https://www.index.hr/vijesti/clanak/skandalozni-udzbenik-kaze-da-se-crkva-protivila-fasizmu-a-partizane-ne-spominje/2070079.aspx> (pristup: 24.01.2023.)

Smith, Adam, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Kultura, Zagreb, 1952.

Suton, Dijana, „Kostović i Prosperov Novak nasrnuli na Jokića: Htjeli ste učiti djecu da Bog ne postoji“, *Tportal*, <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/kostovic-i-prosperov-novak-nasrnuli-na-jokica-htjeli-ste-reci-djeci-da-bog-ne-postoji-20170602> (pristup: 20.01.2023.)

Šimičević, Hrvoje; Borković, Goran, „Prljavi postovi“, *Novosti*, <https://www.portalnovosti.com/prljavi-postovi> (pristup: 26.01.2023.)

Škokić, Tea; Potkonjak, Sanja, „„Working Class Gone to Heaven“: From Working Class to Middle Class and Back“, u: *Narodna umjetnost : hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 53/1, 2016., str. 117-132.

„Što sport uči djecu?“, *Mentalni Trening*, <https://www.mentalnitrening.hr/2021/01/08/sto-sport-uci-djecu/> (pristup: 23.01.2023.)

Therborn, Göran, „Dreams and Nightmares of the World’s Middle Classes“, u: *New Left Review* 124, July-Aug, 2020., str. 63-87.

Thomas, Peter D., *The Gramscian Moment. Philosophy, Hegemony and Marxism*, Brill, Leiden - Boston, 2009.

Thompson, E. P., *The making of the English working class*, Vintage Books, New York, 1963.

Tomašić, Dinko, *Društveni i politički razvitak Hrvata*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2013.

„Uključenost oba roditelja u obrazovanje djeteta jako je važna za njegov uspjeh u školi“, *Roditelji.hr*, <https://roditelji.story.hr/Odgoj/Skola/a15756/ukljucenost-oba-roditelja-u-obrazovanje-djeteta-jako-je-vazna-za-njegov-uspjeh-u-skoli.html> (pristup: 23.01.2023.)

Van Ness, Victoria, „How to Turn Everyday Activities Into Educational Lessons“, *WeHaveKids*, <https://wehavekids.com/parenting/Turning-Everyday-Activities-into-Educational-Lessons-for-Your-Kids> (pristup: 23.01.2023.)

„Veliki vodič kroz ZG vrećice za otpad: Koliko koštaju, koji otpad ide u njih, gdje im je mjesto i što ako odu u krivu kantu“, *Net.hr*, <https://net.hr/danas/hrvatska/sve-sto-morate-znati-o-novim-zg-vrecicama-e45789a4-3a5d-11ed-94f0-362d69005d59> (pristup: 26.01.2023.)

Veljak, Lino, „Je li prosvjetiteljstvo definitivno stvar prošlosti?“, u: Goran Sunajko (ur.), *Studia lexicographica* 7/2, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2013., str. 119-127.

Voltaire, *Filozofska pisma*, Demetra, Zagreb, 2003.

Ward, Lucy, „Parents look for multi-skilled supernanny“, *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/society/2007/may/15/childrenservices.uknews> (pristup: 23.01.2023.)

Williams, Yohuru, „Why Thomas Jefferson's Anti-Slavery Passage Was Removed from the Declaration of Independence“, *History.com*, <https://www.history.com/news/declaration-of-independence-deleted-anti-slavery-clause-jefferson> (pristup: 09. svibnja 2022.)

Wodak, Ruth, „Critical Discourse Analysis: Challenges and Perspectives“, u: Ruth Wodak (ur.), *Critical Discourse Analysis Volume I. Concepts, History, Theory*, SAGE Publications, Los Angeles, 2013., str. XIX - XLIII

Zakošek, Nenad, „Marxovo određenje privatnog vlasništva i države u spisima između 1844. i 1846.“, u: *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol. 20, No. 2-3, 1983., str. 24-34.

Zinn, Howard, *Narodna povijest SAD-a*, VBZ, Zagreb, 2012.

Zupičić, Karla, „Radnici Čistoće i danas štrajkaju: ‘Lažu o našim plaćama! Evo pogledajte moju platnu listu...‘“, *Jutarnji*, <https://www.jutarnji.hr/vijesti/zagreb/radnici-cistoce-i-danas-strajkaju-lazu-o-nasim-placama-evo-pogledajte-moju-platnu-listu-15298798> (pristup: 25.01.2023.)

„101 razlog za dojenje, prvi dio“, *Roda*, <https://www.roda.hr/portal/dojenje/opcenito-o-dojenju/101-razlog-za-dojenje-prvi-dio.html> (pristup: 23.01.2023.)